Keshev

Studies & Sources

Bar-Ilan University

1

KESHEV

Studies and Sources

Institute of Holocaust Research
Bar-Ilan University

The Leona and Arnold Finkler Institute of Holocaust Research

supported also by
The Abraham and Eta Spiegel Family Foundation Chair in Holocaust Research
The Pynhas Brener Chair in the History of European Jewry During the Holocaust
and
The Elie Wiesel Chair of the Holocaust and its Socio-Psychological Implications

Published by El-Ot Elkana

Cover Design: Hella Hartman

CONTENTS

		Page Eng.
Dan Michman	– "Keshev"	II
	– International Conference on "Religious Jewry and Religious Thought During and After the Holocaust"	III
STUDIES		
Yehuda Ben-Avner	– Trends of Unification and Division in Orthodox Jewry in Germany 1934-1935	V
Dan Michman	– The Jewish Council in the Lodz Ghetto	V
Judy Tydor-Baumel	– Prayers and Fast Days in the Free World During the Holocaust	V
SOURCES		
	– Two Sources Concerning the Churches in Palestine and their Reaction to the Information on the Destruction of the European Jews	
	– A Special Prayer for Yom Kippur 5703 (1942), The Hague (Holland)	
	– A Certificate for "Hatan Thora" and "Hatan Bereshith" in the Bergen-Belsen Concentration Camp, Tishri 5705 (1944)	
	– An Article Describing the Protest Meeting for the European Jews in Jerusalem, 29.11.1942	
RESEARCH PROJECTS		
Hanna Ya'oz - Zecharia Dor-Shav	– "The Influence of Teaching the Holocaust upon the Empathy of Pupils Towards the Jewish People in Their Travail and Towards the Victims of the Holocaust	VII
Penina Meizlish	– "Religious Life During the Holocaust as Reflected in Memorial Books of Jewish Communities"	VII
INFORMATION		
	– Courses on the Holocaust at Israeli Universities – 1983/4, 1984/5	
ACTIVITIES OF THE INSTITUTE		
	– "The Institute of Holocaust Research"	IX
	– Contributors	XI

"Keshev"

Research of the Holocaust period has developed greatly during the past few years. Various periodicals and research series serve both the academic community and interested parties, a fact which leads one to ask what is innovative about this publication whose first issue is presently in the hands of the reader.

Already at the end of the 1950's the Bar-Ilan University curriculum included an academic course on the History of the Jewish People During the Holocaust, a fact singling it out among Israel's various institutions for higher education, none of which offered a similar course. Prof. Mark Dworzecki who for many years taught the subject at the Bar-Ilan University, contributed much to deepening Holocaust awareness among both teachers and students alike. He initiated various projects such as the extensive interviewing of survivors by students and the organization of annual lectures held in connection with the 10th of Teveth, the "General Kaddish Day"[1]. Nevertheless Holocaust research developed slowly at Bar-Ilan University and was not directed by an official body. Research was carried out in part by the Institute for Research on Diaspora Jewry headed by Prof. Joseph Walk, and was dependent, for the rest, upon researcher initiatives. It was only in 1979, through the generous contributions of several individuals, that the possibility of creating an interdisciplinary institute of Holocaust research within the university became a reality.

Six years after that Institute's inception and with the development both of its position and of various projects being carried out under its auspices it is felt that the time is ripe for issuing a periodical. The publication's purposes are twofold: a) to describe the activities, research and others, being carried out within the framework of the Institute of Holocaust Research in particular and in Bar-Ilan University in general; b) to serve as a focal point for a specific and worthy field which has not received adequate attention in general Holocaust research – that of religious Jewry (in the broad sense) and its problems.[2] Although we have set ourselves this double goal it is not to be viewed as an unbendable framework. We will be happy to contribute towards the development of Holocaust research in general and this forum is therefore open also to researchers from outside Bar-Ilan University and to any worthy studies on the Holocaust and its antecedents.

"Out of the depths have I cried unto thee, O Lord, Lord hear my voice, let thine ears be attentive (Heb: "Kashuvot") to the voice of my supplications" (Psalms 130:1-2). This verse came to mind when choosing a suitable name for this periodical, as parts of it have already been used in literature on the Holocaust[3]. "Keshev" is also the Hebrew acronym of the lengthy title "Collection of Studies and Sources edited by the Institute of Holocaust Research at Bar-Ilan University".

This issue is a first step, and as in all first steps there is always an element of doubt regarding its continuation. On the occasion of this journal's publication Prof. E. Rackman, the President of Bar-Ilan University wrote us the following:

> "We are grateful to the honorable benefactors who enabled our Institution to devote efforts to research and study included in the mitzvah "Thou shalt not forget". I wish to express my special thanks to Mr. Arnold and Mrs. Leona Finkler who gave their name to our institute of Holocaust research, to Mr. Abraham and Mrs. Eta Spiegel who established the chair of Holocaust research, to Rabbi Pynhas Brenner of Venezuela and to the author Elie Wiesel who enabled us to establish additional chairs bearing their names".

We wholeheartedly uphold the president's words. Similarly we hope, that a broad public will be interested in our activities. Only with the backing from both sides will we have a solid basis for the continuation of both our activities and "Keshev".

1. Several of the lectures delivered in this framework were published by the University; see: M..Eliav (ed.), **Studies in the Holocaust Period**, Bar-Ilan UP, Ramat-Gan 1979.
2. See D. Michman, "Research on the life of the Religious Community Under Nazi Rule", **Historiography of the Holocaust Period**, Yad Vashem Publications, Jerusalem, 1986 (forthcoming).
3. For example: Rabbi Ephraim Oshri, **Responsa "Out of the Depths"**, New York, 1949-1975.

International Research Conference on "Religious Jewry and Religious Thought during and after the Holocaust"

The research of religious Jewry and religious thought has not yet received adequate attention in Holocaust research. Therefore the Institute of Holocaust research in cooperation with "Yad Vashem" has decided to hold an international conference on that topic.

The conference will be held between June 16-19, 1986 and over 40 lecturers from Israel and abroad will participate. Lectures will be held on the following topics:

a. Basic problems of research
b. Religious Jewry in Germany
c. Religious daily life under Nazi rule
d. Religious leadership
e. Reaction and action in the free world
f. The Surviving Remnant
g. Religious thought and problems of faith during and after the Holocaust.

Interested parties who wish to obtain the complete program of the conference which will be published in May, schould contact the Institute of Holocaust Research, Bar-Ilan University, Ramt-Gan 52100.

Trends of Unification and Division in Orthodox Jewry in Germany 19: (summary)

Yehuda Ben-Avner

The Hitler regime in Germany created the need for a united Jewish front whic help the community to resist persecutions. Within orthodox Jewry this need caus discussion, dispute and negotiation. However, the different factions could not ef work together because of deep differences in their religious outlook. Main P division were: (1) whether religious Zionism was in accordance with Torah law; one be a member of an organization which also has irreligious members; (3) can a cooperative effort between the religious and irreligious factions of the communi article deals with these controversies, as expressed in letters and publications of the of German orthodox Jewry.

The Jewish Council in the Lodz Ghetto (summary)

Dan Michman

The Jewish Council in Lodz was headed by Mordechai Haim Rumkowski, one of tl controversial leaders of the Holocaust period. This article tries to make a dist between the moral and the historical evaluation of Rumkowski. First of all an ou the development of the German conception of Jewish representation from 1933 unt is given. Afterwards the background of Rumkowski's activities is analysed: the ex of Jewish leadership under Nazi rule he could have used as a guiding line - but were in fact unsuitable; the reasons for his appointment; and the conditions in th ghetto from its inception up to the end (in 1944). Finally the auther focu Rumkowski's personality. The conclusion is, that although Rumkowski was a ambiguous person, this was not something extraordinary in ghetto life. As a leade as an appointed "head" - he tried to do the maximum to navigate "his" people tl the storm, and used for this purpose even morally prohibited methods. When he failed to save even his own brother from deportation, he drew the conclusion and the deportation (although he could have saved himself). This fact proves that his be had stemmed from his strong belief in the correctness of his policies. Thus th historical verdict has to blame the Germans for creating an impossible situation drove people like Rumkowski to try the most negative ways in the hope of getti Jewish community through the hell.

Prayers and Fast Days in the Free World During the Holocaust (summ

Judith Tydor-Baumel

Prayers and fasts were traditional Jewish religious responses to moments of crisis. D the Holocaust this was specially true. Many special prayers were written and said anc were held. In our research we collected prayers from the Free World, from which on learn about empathy and identification with the victims of Nazi persecution. We 37 such prayers, 35 special ones and two traditional with a special status for this p Their origin is from Great Britain, Ireland, the United States, Australia, Switzerland Eretz-Israel. From the viewpoint of the character of the prayers and fasts anc information upon which they were founded, the period 1933-1945 should be divided the following sub-periods: (a) until World War II (1933-1939) with two main waves - and 1938; (b) the first years of world war II (1939-1942); (c) the years when inform about the "Final Solution" was available (1942-1945); (d) the end of the war anc liberation (1945).

The diverse religious groups and sections within religious Jewry did not coopera writing joint prayers even during this terrible period. However, because of the u traditional prayer formulas a general uniform character of prayers and fast days did Special events and the main places of danger during this period are reflected in

prayers, although it was not meant to use prayers as a means of transmitting information. Main elements in the contents of the prayers were: faith in G'd; the wish for understanding between peoples; repulsion of war; the hope for ever-lasting peace; request for shelter for refugees; rehabilitation of those wounded by German bombardments; rest in peace for the dead; blessings for soldiers and governments of the Allies; and mainly - prayers and requests for the murdered Jews and for those who were still in danger of persecution.

Although no common prayer existed and no world-wide cooperation among leaders of the different religious movements was obtained, still the many special prayers and fasts which were held meant a deep expression of Jewish unity.

"The Influence of Teaching the Holocaust upon the Empathy of Pupils Towards the Jewish People in their Travail and Towards the Victims of the Holocaust" (summary)

Hanna Ya'oz and Zecharia Dor-Shav

This is a continuous research project designed to test the empathy of Israeli pupils towards the Jewish People in their travail - generally through history and particularly towards Holocaust victims. Studying the Holocaust literature was found effective in increasing the specific empathy towards Holocaust victims in one group only - girls whose "before" score was below the median for the total sample. Additional findings show the girls are more empathic than boys (as also they are more empathic generally) towards the Jewish People and specially towards victims of the Holocaust. Furthermore, pupils of the religious school system were more empathic towards Holocaust victims than pupils of the general school system. Conversely, pupils of the general school system showed more general empathy than did pupils of the religious schools. Finally, general empathy and Jewish empathy were more harmonious (higher positive corelation) among pupils of the religious school system than among the pupils of the general schools.

"Religious Life During the Holocaust as Reflected in Memorial Books of Jewish Communities" (summary)

Penina Meizlish

Since the end of World War II, about 1000 books in commemoration of the communities destroyed by the Nazis ("Yizkor Bicher") were published. The main purpose of these books is the perpetuation of the memory of the no longer existing communities. They contain an abundance of material which may be useful to the Holocaust researcher, on condition that he is aware of the limitations of this literature. Some of the main limitations are specified in the article.

In order to learn about religious life during this period, we have ported out and classified pertinent material from 181 of these books (up till now). The material was classified under thirteen main subjects:

a. Praying and observance of festivals by individuals;
b. Praying and observance of festivals by groups or communities;
c. Observance of religious precepts ("mitzwot ma'asiyot"), like ritual slaugthering, ritual baths etc.;
d. Rescue of religious objects (books, Torah scrolls etc.);
e. The attitude of Germans to religious Jews;
f. Rabbinical responsa;
g. Uprisings, escape, partisans, heroic events;
h. Religious education and studies;
i. Desecration of religious objects;
j. Faith, conversion;
k. Religious youth;
l. Rabbis;
m. Original documents;

The second part of the article contains a list of the 181 books which were checked by us, with a specification according to subjects.

The Institute of Holocaust Research

A. Personnel

The Institute of Holocaust Research was founded in 1979 as a result of combining a number of chairs of Holocaust Research which existed at the University. At it's inception Prof. Nathaniel Katzburg, Full Professor in the Department of Jewish History and Bar-Ilan representative in the advisory committee of Yad Vashem, was appointed chairman. In April 1983 Dr. Dan Michman, Senior Lecturer for the Holocaust period in the Department of Jewish History, joined the Institute's staff as coordinator of the projects. The staff of the Institute consists of two researchers – Mrs. Judith Baumel (Senior Researcher) and Mrs. Rivka Knoller. Many of the Institutes' projects are carried out in conjunction with the "Institute for Research on Diaspora Jewry", founded in the early 70's and dealing primarily with the history of European Jewry during the 20th century. On the staff of this Institute are Dr. Yehuda Ben-Avner (German Jewry between the two World Wars). Dr. Joseph Karniel (Austrian Jewry between the two World Wars); Mr. David Farkas (the correspondence of Rabbi Samson Rafael Hirsch); Mrs. Penina Meizlish (Polish Jewry during the Holocaust). The two institutes share a library and secretariat (Sec.: Mrs. Tzippi Berman; Librarian: Mr. Menachem Eldar). In 1985 A division for "Deepening Holocaust Consciousnees in the Field of Education and Educational Research" was opened at the Institute under the direction of Dr. Hanna Yaoz, Senior Lecturer in the School of Education.

Also connected with the Institute is the "Chair of the Holocaust and its Socio-Psychological Implications" held by Prof. Shammai Davidson of the Department of Social work and "Shalvata" Hospital. In 1986 our staff will be augmented by Rabbi J. Dushinsky, former chief Rabbi of Capetown and researcher of the History of Hungarian Jewry. He will deal with aspects of religious life in Hungary during 1938-1950.

The Institute of Holocaust Research is interdisciplinary; its board of directors include the president of the University; the Rector; the Deans of the Faculties of Judaic Studies, Humanities and Social Sciences; the heads of the departments of Jewish and General History; the Chairman of the Institute and its coordinator.

B. Projects being carried out in the Institute

The following is a short list and description of the projects presently being carried out in the Institute of Holocaust Research.

1 **Survey of the Information on Religious Life During the Holocaust found in Memorial Books for Communities – "Yizkor-Bicher"** (research began in 1983). This survey carried out in cooperation with the Institute for Research on Diaspora Jewry, has been in progress over 2 1/2 years. Some 250 memorial books have been surveyed up to the present and the material found there has been divided into 13 categories. A progress report appears in this issue.

2 **Card Index of Rabbis and Central Religious Personages Active During the Holocaust** (1984) – This project arose as an outgrowth of the Memorial Book survey. Material on religious personages was listed in a separate card index; Institute workers were asked to supply similar material regarding their projects. We hope that within a reasonable period of time we will be able to create an aid to researchers containing material on the biography and activities of religious figures during the Holocaust.

3 **Religious Life During the Holocaust – Information from the Dworzecky Collection** (1985) – In this framework material on religious life was collected from the testimonies written down by students of the late Prof. Dworzecky, which are to be found in the Institute. In cases of testimonies of particular value efforts have been made to locate the interviewees (if still alive) in order to add material to the testimony. Some 100 testimonies have been checked.

4 **Prayers and Lamentations in Memory of Holocaust Victims (During and After the Holocaust)** (1984) – Prayers and lamentations written under nazi rule and in the free world during the Holocaust and in the post-Holocaust period have been collected. The material was found in various publications and through a survey conducted among Rabbis, and after cataloguing, is now undergoing historical analysis. The Institute intends to publish the material.

5 **Survey of Religious Thought on the Holocaust** (1984) – The survey registers various articles dealing with religious thought vis à vis the Holocaust. Some 20 periodicals in both English and Hebrew have been surveyed and it is planned to survey an additional 25. Ove 160 articles have been photocopied and catalogued.

6 **Guide to Archival Material on Religious Jewry During the Holocaust** (1977) – In the framework of this project the archives of major religious institutions in Israel containing material on religious Jewry during the Holocaust, have been surveyed. They include the Chief Rabbinate, Agudath Israel, the Mizrachi and the Hapoel Hamizrachi, the Religious Kibbutz Movement etc. The survey was begun in the Institute for Research on Diaspora Jewry under the guidance of Prof. Joseph Walk. The Memorial Foundation for Jewish Culture covered a major portion of the expenses. Due to personnel changes and illnesses of staff members the material was dealt with only peripherally for several years. In recent months the volume has been completed and it will hopefully be published during 1986.

7 **Religious Youth Movements During the Holocaust** (1985) – The purpose of this project is to gather material leading to a study of religious youth movements in various European countries during the Holocaust. As a first step we are concentrating upon Bnei Akiva, Hashomer Hadati and Bachad. Work will be done in stages by country and by youth movement.

8 **Religious Life under Nazi Rule – Studies and Sources** (1983) – a book containing six basic articles and some 150 annotated sources on various aspects of religious life under nazi rule. The project is in an advanced stage and it is hoped that it will be completed by 1986.

9 **The Weingort Collection** (1984) – the Institute received on loan the private archives of the late Dr. S. Weingort of Switzerland who was active in the rescue of Jews during the Holocaust. The material is indexed and catalogued in the Institute and as per the families request is not open to researchers yet.

10 **The Influence of Teaching the Holocaust upon the Empathy of Pupils Towards the Jewish People in Their Travail and Towards the Victims of the Holocaust** (1982) – A report on this project appears elsewhere in this issue.

11 **Orthodox Jewry in Germany between the Two World Wars** (1980) – This project is being carried out under the auspices of the Institute for Research on Diaspora Jewry in conjunction with the Institute of Holocaust Research. As a first stage the major orthodox-German newspaper, "Der Israelit" of the years 1919-1938 was surveyed. Later the local communal newspapers (of Württemburg, Leipzig, Hannover-Braunschweig) were surveyed. Data were listed and indexed. Methods of registration and topics will hopefully be published in the second issue of "Keshev". The material will serve as a basis for a comprehensive survey to be written by Dr. Yehuda Ben-Avner. Partial results have been included in his article "Trends of Unification and Division in Orthodox Jewry in Germany in the years 1934-1935" appearing in this issue. At present Dr. Ben-Avner is collecting articles and books on Liberal rabbis in Germany between the two World Wars, and the material will serve as a basis of a paper to be presented at the Institute's International Conference.

12 **Orthodox Jewry in Austria between the Two World Wars** (1985) – This project is carried out under the auspices af the Institue for Research on Diaspora Jewry in conjunction with the Institute of Holocaust Research. Up to the present much material has been collected from the Central Archives for the History of the Jewish People (Jerusalem), the Archives for Research on Zionism (Beth Hatefutzot, Tel-Aviv), the National Library (Jerusalem), the National Library of Austria (Viena), the Wiener Library (Tel-Aviv University). Similarly 23 persons have been interviewed and secondary materials have been collected.

The Memorial Foundation for Jewish Culture supports the Institute in carrying out projects 1, 2, 3, 4, 5 and 8 within a joint framework.

C. The Division for Deepening Holocaust Consciousness in the Field of Education & Educational Research

The division was created in 1985. Materials for teaching literature about the Holocaust in High Schools were published and distributed to teachers and students in schools who participated in the survey conducted by Drs. Yaoz and Dor-Shav (a report of which appears in this issue). Similarly the Institute hosted a study day on "Teaching Holocaust Literature in High Schools" attended by literature teachers who had taken part in the survey. The division has begun interviewing authors towards the goal of publishing an additional teaching aid containing interviews with Hebrew authors who are Holocaust survivors.

D. The Elie Wiesel Chair of the Holocaust and its Socio-Psychological Implications

The chair is affiliated to the Institute of Holocaust Research and headed by Prof. Shammai Davidson. Under its auspices a course on the Socio-Pyschological Trauma of the Holocaust is given at the School for Social Work. Similarly two research projects are going on: (1) The meaning of life experiences and social support in the lives of Holocaust survivors; (2) The impact of Holocaust impressions on children and grand-children in families of Holocaust survivors.

E. Study Days

The Institute holds three annual study days.

On the occasion of the 10th of Teveth (the General Kaddish Day), the Institute in conjunction with the Departments of Jewish and General History and the Division for Teacher-training, holds an annual study-day for teachers of history and literature. In 1984 the topic was "40 years after the Holocaust" and speakers included Prof. Z. Bacharach, Prof. M. Breuer, Prof. N. Katzburg, Dr. D. Michman, Dr. H. Yaoz. In 1985 the topic was "Education and Teaching in Light of the Holocaust" and participants included Prof. J. Walk, Prof. Z. Bacharach, Prof. M. Schmida, Prof. D. Landau, Dr. D. Michman, Dr. H Yaoz and Dr. A. Morgenstern.

For the past two years the Institute of Holocaust Research held study days in Adar in memory of David Asael, one of the leaders of the Mizrachi in Hungary. In the framework of these study days lectures have been given on Religious Zionist youth movements during the Holocaust and on the Palestine Office in Budapest during the Holocaust.

For the first time in 1985 a study day in Yiddish was held in conjunction with the Rinna Costa Chair on the occasion of Holocaust Memorial Day, 27 Nissan. Among the participants were Prof. D. Noy, Prof. Y. Rothenberg (Brandeis University), the singer Nehama Lipschitz, Prof. E. Weiner and Dr. D. Michman. In 1986 the study day will be devoted to the writings of Emmanuel Ringelblum.

F. The Interdepartmental Seminar

For the past three years the Institute has hosted an interdepartmental seminar for researchers and advanced students. Among the lectures given were surveys on the situation of Holocaust research in various disciplines (General History, Jewish History, Psychology – the second generation, Psychiatry, Jewish Philosophy and Literature). Afterwards more specific topics such as Treatment of the Holocaust in S.J. Agnon's writings and Rabbi Weismandel's activities during the Holocaust were covered.

G. Publications

The Institute has published the following books & pamphlets:

1) N. Katzburg, ***Hungary and the Jews***, Bar-Ilan UP, Ramat-Gan 1981
2) N. Katzburg (ed.), ***Pedut - Rescue during the Holocaust: Sources and Studies***, Bar-Ilan UP, Ramat-Gan 1984
3) H Yaoz (ed.), ***Poetry and Prose on the Holocaust***, 1983
4) H. Yaoz, ***Articles on Holocaust Literature***, 1983
5) H. Yaoz, (ed.), ***Teaching the Holocaust – Poetry, Prose and Plays***, 1985

H. The Library

The Institue of Holocaust Research and the Institute for research on Diaspora Jew a common Library containing over 6.000 volumes. The purpose of the library is the Institute's researchers.

Apart from routine acquisitions which are limited in their scope, there are dona books from the central university library, the Leo Baeck Institute in Jerusalem and donations from Ghetto Fighters House and private contributions.

Contributors

Dr. Yehuda Ben-Avner – Researcher at the Institute for Research on Diaspora member of the joint Israel-German Committee checking the role of Jews and History in German school books, and the role of Germany in Israeli school specializes in twentieth century German-Jewish History.

Dr. Dan Michman – Coordinator of the Institute of Holocaust Research and the I for Research of Diaspora Jewry; Senior lecturer on the Holocaust period Department of Jewish History, Bar-Ilan University; Project Directer for the Devel of the course "In Days of Holocaust and Reckoning", Everyman's University; spe in history of the Holocaust period and the history of Dutch and Belgian Jewry.

Judith Tydor Baumel – Researcher at the Institute of Holocaust Research, I University; submitted doctoral dissertation on the "Rescue and Resettlement of the Refugee Children in the USA 1938-1945" to the Department of History, B University; head of teaching staff of the course "In Days of Holocaust and Reck Everyman's University; specializes in problems of religious life during the Holoca

Dr. Hanna Yaoz – Senior lecturer in the School of Education, Bar-Ilan University of the Division for Deepening Holocaust Awareness in the Field of Educati Educational Research at the Institute of Holocaust Research; Head of the Divis Research on Literature of the Holocaust and Subsequent Period at the Kurtzweil I of Bar-Ilan University; specializes in methodics of teaching literature and resea Holocaust literature.

Dr. Zecharia Dor-Shav – Senior Lecturer in (and former Head of) the School of Edu Bar-Ilan University; specializes in Social Psychology.

Penina Meizlish – Researcher at the Institute for Research on Diaspora Jewry, I University; M.A. degree from the Department of Hebrew Literature, Bar-Ilan Uni specializes in the History of Polish Jewry.

קשב

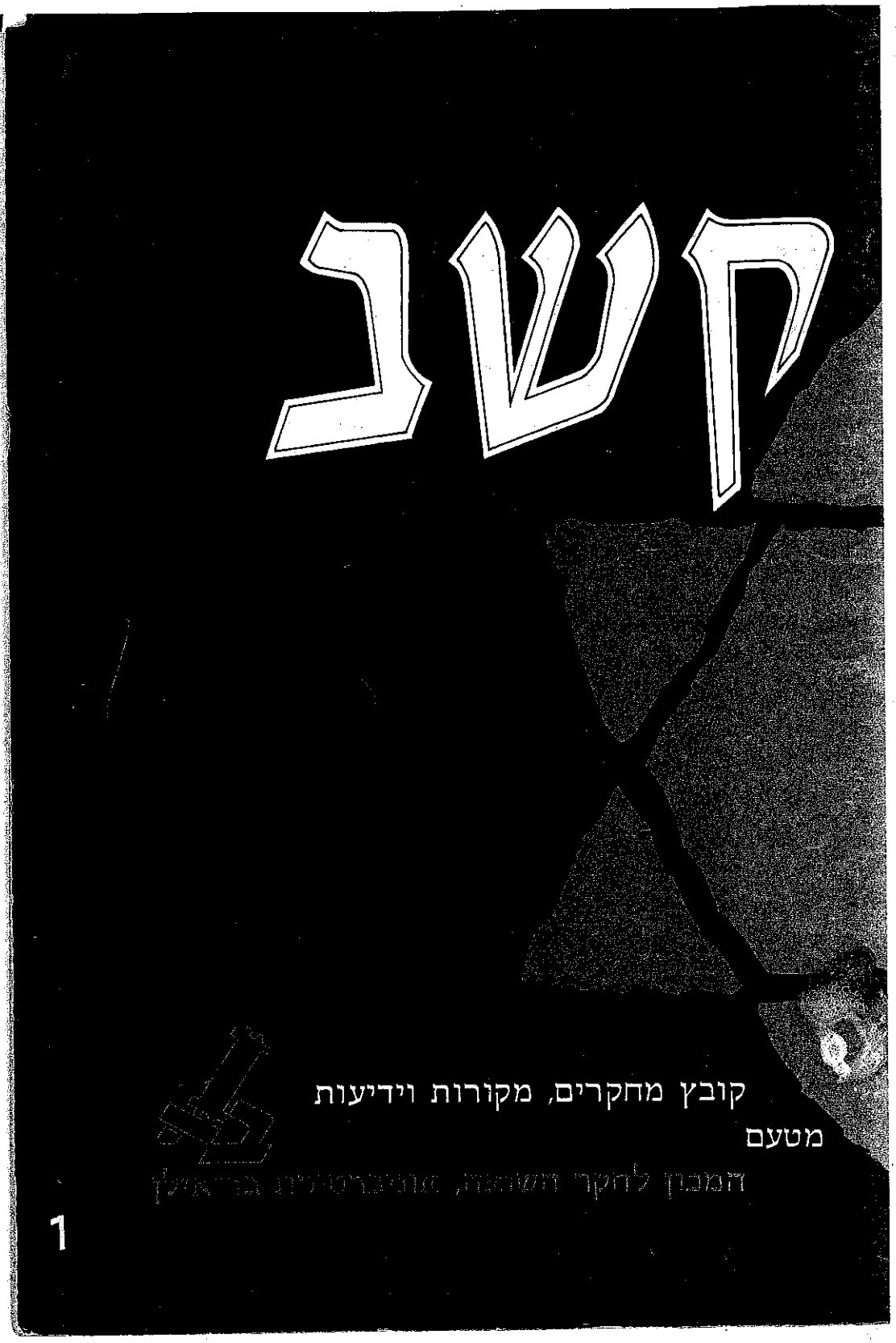

קובץ מחקרים, מקורות וידיעות

מטעם

המכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן

1

אוניברסיטת בר-אילן
המכון לחקר תפוצות ישראל
בזמן החדש
ה ס פ ר י ה

קשב

קובץ מחקרים מקורות וידיעות

מטעם

המכון לחקר השואה
אוניברסיטת בר־אילן

חוברת 1
טבת תשמ"ו, דצמבר 1985

המכון לחקר השואה ע"ש ליאונה וארנולד פינקלר

נתמך על־ידי
הקתדרא לחקר תקופת השואה ע"ש אברהם ואטה שפיגל,
הקתדרא לחקר תולדות יהודי אירופה בתקופת השואה ע"ש פנחס ברנר,
והקתדרא לחקר ההבטים הפסיכו-חברתיים של השואה ע"ש אלי ויזל.

סדר והפקה: אל־אות בע"מ, אלקנה

עיצוב העטיפה: הלה הרטמן

תוכן העניינים

		עמוד
דן מכמן	– "קשב"	2
	– כנס בינלאומי על "היהדות הדתית וההגות הדתית בשואה ולאחריה"	3
עיון וחקר		
יהודה בן-אבנר	– מגמות של איחוד ופילוג ביהדות האורתודוכסית בגרמניה בשנים 1934-1935	5
דן מכמן	– הירדנראט בגיטו לודז'	15
יהודית תידור-באומל	– תפילות והכרזות צום בעולם החופשי בתקופת השואה	23
תעודה ועדות		
	– שתי תעודות על הכנסיות בארץ-ישראל ותגובתן לידיעות על השמדת יהודי אירופה	33
	– תפילה מיוחדת ליום הכיפורים תש"ג (1942), האג (הולנד)	35
	– אישור לחתן תורה ולחתן בראשית במחנה ברגן-בלזן, תשרי תש"ה (1944)	36
	– מאמר סיקור על כינוס הזעקה למען יהודי אירופה שנערך בירושלים ביום כ' בכסלו תש"ג (29.11.1942)	47
דוחות מחקר		
חנה יעוז וזכריה דור-שב	– "ההשפעה של הוראת השואה על האמפאתיה של התלמידים עם ניצולי השואה ועם הסבל היהודי"	39
פנינה מייזליש	– "החיים הדתיים בשואה על פי ספרי הזיכרון לקהילות"	41
עזר		
	– מצב לימודי השואה באוניברסיטאות ישראל – תשמ"ד, תשמ"ה	57
מפעולות המכון		
	– "המכון לחקר השואה"	63
	– המשתתפים בחוברת	65
חלק אנגלי		I-XI

"קשב"

חקר תקופת השואה התפתח בשנים האחרונות במידה ניכרת. כתבי־עת וסדרות מחקר אחדים משרתים את קהיליית החוקרים והמתעניינים, ויש מקום לשאול מה מצאנו לחדש בפרסום, שגליונו הראשון מונח בזה לפני הקורא.

אוניברסיטת בר־אילן כללה עוד בסוף שנות החמישים קורס אקדמי על תולדות עם ישראל בתקופת השואה; היא היתה בכך לחלוצה במסגרת המוסדות להשכלה גבוהה בישראל. פרופ' מאיר דבורז'צקי ז"ל, שהורה את נושא השואה באוניברסיטה במשך שנים ארוכות, עשה רבות להחדרת תודעת השואה בין תלמידים ומורים כאחד. הוא יזם פעולות שונות, ביניהם פעולת ראיון נרחבת של ניצולי שואה על־ידי תלמידים, ועריכת ימי עיון שנתיים ביום הקדיש הכללי (י' בטבת).[1] ברם, מחקר השואה התפתח באוניברסיטה רק בצעדים איטיים, ולא רוכז על־ידי גוף מוסמך. חלק מהמחקר בוצע במסגרת "המכון לחקר יהדות הגולה" שבראשות פרופ' יוסף ולק, והשאר היה תלוי ביוזמתם של החוקרים השונים. רק בשנת 1979 זכתה האוניברסיטה, הודות לתרומותיהם של נדבנים אחדים, לחקים מכון אינטר-דיסציפלינארי לחקר השואה.

עתה, במלאת שש שנים לקיומו של המכון, ולאחר שמעמדו התבסס ופרויקטים מחקריים אחדים הנערכים במסגרתו זכו להשלמה או לביצוע חלקי, מצאנו לנכון להתחיל בפרסום עתי. מטרת הפרסום כפולה: א. להביא לידי ביטוי את הפעולות המחקריות והאחרות בתחומנו הנעשות במסגרת המכון לחקר השואה בפרט ובמסגרת אוניברסיטת בר־אילן בכלל; ו־ב. לשמש מוקד לתחום מחקר שעד כה לא זכה למקומו הראוי בחקר השואה הכללי: היחדות הדתית (במובנה הרחב ביותר) על בעיותיה.[2] עם שהיצבנו לעצמנו מטרה כפולה זאת, אין הכוונה לראותה כמסגרת נוקשה; נשמח לתרום לפיתוח חקר השואה בכלל, ובמתנו פתוחה אפוא גם לחוקרים מבחוץ ולכל מחקר ראוי על השואה וספיחיה.

"ממעמקים קראתיך ה': ה' שמעה בקולי, תהיינה אזניך **קשובות**, לקול תחנוני" (תהלים קל, א-ב) – פסוק זה עמד לנגד עינינו בבואנו לבחור שם חולם לכתב העת, שכן הרישא של פסוק זה שימשה כבר פעמים אחדות בספרות על השואה.[3]

המלה קש"ב כראשי תיבות מהווה גם תמצית לכותרת ארוכה: "**קו**בץ מחקרים, מקורות וידיעות **ש**ל **ב**ר-אילן".

מטעם המכון לחקר השואה באוניברסיטת **בר**-אילן".

גליון ראשון הוא צעד ראשון – וכבכל צעד ראשון יש בו מן חוסר הוודאות לגבי ההמשך. נשיא האוניברסיטה, פרופ' עמנואל רקמן, כתב לנו לרגל הוצאת כתב העת:

תודתנו לתורמים הנכבדים שאפשרו למוסדנו לעסוק במחקרים ובלימודים שהם בגדר קיום המצווה "לא תשכח". ברצוני לייחד את תודתי למר ארנולד ולגב' ליאונה פינקלר שהמכון לחקר השואה נושא את שמם, למר אברהם ולגב' אטה שפיגל שהקימו קתדרא במכון לחקר השואה, ולרב פנחס ברנר מוונצואלה ולסופר אלי ויזל שאפשרו לנו להקים על שמם קתדראות נוספות. אנו, מצטרפים בכל לב לדברי הנשיא ומקווים שגם הציבור הרחב ימצא עניין בפעולותינו. הגיבוי משני כיוונים אלה הוא הבסיס להמשך פעילותו של המכון ולהמשך פרסומו של "קשב" גם יחד.

1. חלק מההרצאות במסגרת ימי עיון אלה המתקיימים גם לאחר פטירתו של פרופ' דבורז'צקי ז"ל, פורסמו על־ידי האוניברסיטה בספר שהוקדש לזכרו: מ' אליאב (עורך), **עיונים בתקופת השואה**, רמת־גן תשל"ט.
2. ראה: ד' מכמן, "המחקר על אורח חייו של הציבור הדתי תחת השלטון הנאצי", **ההיסטוריוגראפיה על תקופת השואה**, הוצאת יד ושם, ירושלים תשמ"ו (בדפוס).
3. למשל: הרב אפרים אשרי, **שו"ת ממעמקים**, ניו יורק 1949-1975.

כנס חוקרים בינלאומי על "היהדות הדתית וההגות הדתית בשואה ולאחריה"

חקר היהדות הדתית וההגות הדתית לא זכה עדיין למקומו הראוי בתקר השואה. לפיכך החליט המכון לחקר השואה בשיתוף עם "יד ושם - רשות הזכרון לשואה ולגבורה", לקיים כנס חוקרים בינלאומי בנושא זה.

הכנס יתקיים בימים ט-י"ב בסיון תשמ"ו (16-19 ביוני 1986) וירצו בו כ-40 חוקרים מהארץ ומהעולם. כלולות בו החטיבות הבאות:

א. בעיות יסוד במחקר
ב. היהדות הדתית בגרמניה
ג. חיי יומיום דתיים תחת השלטון הנאצי
ד. ההנהגה הדתית
ה. התגובות והפעולות בעולם החופשי
ו. שארית הפליטה
ז. התמודדות דתית ובעיות אמונה בשואה ולאחריה.

המתעניינים בכנס והמעוניינים לקבל את התוכנית המלאה, שתפורסם כחודש לפני עריכתו, יכולים לכתוב למכון לפי הכתובת:

המכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52100.

מגמות של איחוד ופילוג ביהדות האורתודוכסית בגרמניה בשנים 1934-1935 *

יהודה בן-אבנר

א

בדברים המובאים להלן דנים אנו בארועים שהתרכזו בתקופה של תודשים מעטים בלבד - החודשים האחרונים של שנת 1934 והמחצית הראשונה של שנת 1935[1]. בתקופה זו השלים המשטר הנאצי בגרמניה את שנת קיומו השניה והחל בשנתו השלישית. השנים הראשונות היו שנים של דחיקה הדרגתית ועקבית של רגלי היהודים בגרמניה מחיי החברה הגרמניים, מענפי הכלכלה השונים, ממחקר ומאומנות; ברבים מתחומים אלה הצטיינו יהודי גרמניה ורכשו להם שם עולמי. עוד שנים לאחר תקופה זו, כנראה עד סוף 1938, השלו יהודי גרמניה את עצמם שאין זו אלא תקופת ביניים ועוד יבוא יום שהכל ישוב לקדמותו והעם הגרמני ישיב ליהודים שבקרבו את מעמדם כאזרחים שווים לכל שאר האזרחים הגרמניים. אולם יחד עם זאת היה צריך להיות ברור לכל כבר באותם הימים שהמשטר הקיים באותו הזמן גמר אומר לשים קץ למעמד שהשיגו יהודי גרמניה עד אז.

ביום 29 במארס 1933 הופיע בעיתונות היהודית כרוז קצר ליהודי גרמניה מטעם "הנציגות הארצית של יהודי גרמניה" *(Die Reichsvertretung der deutschen Juden)*. בכרוז נאמר בין השאר:

> פונים אנו לעם הגרמני, אשר הצדק היה תמיד מידתו התרומית העליונה: הטענה שגרמנו נזק לעמנו פוגעת עמוקות בכבודנו. למען האמת ולמען כבודנו, אנו מוחים תגיגית נגד האשמות אלה. אנו בוטחים באזון נשיא הרייך ובממשלת הרייך שלא יאפשרו לקחת מאתנו את זכויותינו ואת אפשרויות הקיום במולדתנו הגרמנית.

בסוף הכרוז הבטיחה הנציגות ש"שיתוף פעולה בהתחדשותו ועלייתו [של העם הגרמני] הנו חובתנו הקדושה, זכותנו ורצוננו העז ביותר".[2]

כרוז זה לא היה הביטוי היחיד לאותה גישה. באוקטובר 1933 פנו ארגוני "האורתודוכסיה הבלתי תלויה"[3] להיטלר ב"תזכיר לאדון הרייכסקאנצלר", תזכיר ארוך ומפורט (7 עמודי דפוס) ומלא אפולוגיטיקה. במסמך נאמר כלהלן:

> היהדות האורתודוכסית אינה רוצה לנטוש אמונתה שאין מטרתה של הממשלה הגרמנית להשמיד את היהודים הגרמניים. אף אם קיימת מגמה כזו אצל יחידים, אין אנו מאמינים שהיא זוכה להסכמה אצל הפירר ואצל ממשלת גרמניה. אולם אם אנו טועים, אם אתה, אדוני הקאנצלר, והממשלה הלאומית המונהגת על ידך, אם ההנהגה הראשית של מפלגת הפועלים הגרמנית הנציונאלסוציאליסטית קבעתם לעצמכם באמת כמטרה סופית את עקירת היהדות הגרמנית מקרב העם הגרמני, אזי נעדיף שלא לשגות עוד באשליות ולדעת את האמת המרה.[...]
>
> בקרב העם הגרמני ישתתף היהודי הגרמני בשמחה בעבודת בנינה של האומה הגרמנית ויעשה ככל יכולתו לרכוש ידידים גם מחוץ לגבולות גרמניה. בהגישנו תאור זה לבחינתך הצודקת, אדוני הקאנצלר, הרינו מבקשים, כנציגי הארגונים התתומים מטה, הדואגים מזה עשרות בשנים לצרכים של היהדות הגרמנית האורתודוכסית, שתינתן לנו במהרה הזדמנות לשיחה.[4]

הקאנצלר וממשלתו לא הגיבו על פניה זו כלל - לא בכתב, לא בעל פה ולא בהזמנת נציגים לפגישה כלשהי. לעומת זאת רבו בעיתונות הידיעות על חקיקה הצפויה בקרוב בנושא האזרחות הגרמנית, ועל הנהגת חוקי הפליה ליהודים ובהם שלילת מעמדם כאזרחים הנהנים משויון בפני החוק ומהגנה שווה על ידי החוק. עתה לא השלו עוד את עצמם ראשי יהדות גרמניה באשר למגמת המשטר; "חוקי נירנברג" אשר נחקקו כבר בספטמבר 1935, השלימו את המסגרת למגמה זו.

---

* המאמר הינו חלק ממחקר הנערך במסגרת המכון לחקר יהדות הגולה באוניברסיטת בר-אילן.

1) אנו מסתמכים על דברים שהתפרסמו בדפוס בעיתונות ובכתבי עת של יהדות גרמניה, ועל מכתבים שנכתבו על ידי אישים רבניים ואחרים שבאותה יהדות. מכתבים אלה טרם פורסמו ומצויים בתיקי עזבונות של הרבנים במכון לחקר יהדות הגולה (להלן: **מחי"ג**). רוב המכתבים כתובים בגרמנית ומסורים כאן בתרגום.

2) ***Jüdische Rundschau,*** *31.3.33.* ***.Gemeindezeitung... Württemberg*** *16.4.33;* ***Gemeindeblatt... Leipzig,*** *30.3.33*

3) "האורתודוכסיה הבלתי תלויה" היתה המסגרת של החרדים בגרמניה שקיימה ארגונים וקהילות נפרדים לעצמה ואשר התנגדה לשיתוף עם גורמים יהודיים כלליים או ציוניים.

4) **מחי"ג** תיק 162, מסמך 9; לתרגום שונה של חלק מהמסמך ראה: **השואה בתיעוד** (בעריכת י' ארד, י' גוטמן וא' מרגליות), הוצאת "יד ושם", ירושלים תשל"ח, עמ' 59-62.

לאור האמור לעיל חשוב היה להתלכד ולפעול יחד לשם התגוננות, ככל שהיא אפשרית, ולשם הצלת נרדפים במקום שהיא נחוצה. כבר אז רב היה מספר הנכלאים במחנות ריכוז. אחדים מהם ניספו, ואחרים נאלצו להמלט מהר ככל האפשר לאחר שיחרורם.

עוד ב-31 בינואר 1932 התלכדו הארגונים היהודיים בגרמניה ויסדו "נציגות ארצית" כוללת (ה"רייכספרטרטונג" - *Reichsvertretung*). הנציגות לא היתה פעילה בתחילה, אך מיד לאחר הקמת ממשלתו הראשונה של היטלר, שהיתה עדיין ממשלה קואליציונית בה היו הנאצים מיעוט, כינסו את הנציגות. בישיבה, שנערכה ביום 12 בפברואר 1933, נבחרה הנהלה של חמישה אישים מרכזיים מפרוסיה ומדרום גרמניה, שאחד מהם היה יו"ר האיגוד הכללי של הרבנים ד"ר ליאו בק; כעבור זמן מועט נבחר להיות נשיאה של הנציגות. הארגון לא נקרא עוד "נציגות הארגונים היהודיים" כי אם "נציגות יהודי גרמניה". איגודי "האורתודוכסיה הבלתי תלויה" לא הצטרפו לנציגות הארצית משום ששללו את השותפות עם יהודים שאינם שומרי מצוות קפדניים. אולם לדעתם, אם שעת החרום מחייבת זאת, על היהדות החרדית להתמקח על כוח היצוג שלה במסגרת הכללית. הדיונים והמו"מ בין הצדדים נמשכו זמן רב, ועוד באפריל 1934 מוצאים אנו התכתבות בעניין זה בתיקי מכתביו של הרב ד"ר ע' מונק בברלין[5].

איגוד הרבנים הכללי בגרמניה נוסד ב-1896 ואמור היה לכלול רבנים אורתודוכסיים וליברליים כאחד, אך כלל רק חלק מהרבנים "נאמני התורה". בקרב מחנה הרבנים האלה התנהל ויכוח ער וממושך על השאלה אם מותרת השתתפות באיגוד בו יושבים רבנים אשר על פי ראות "נאמני התורה" אינם רבנים כלל אלא לכל היותר מנהיגים רוחניים. ויכוח זה הביא לידי פילוג במחנה הרבני האורתודוכסי בין שני ארגונים נפרדים, אשר אחד מהם (ארגון הרבנים המסורתיים נאמני התורה - *Traditionell-gesetzestreuer Rabbinerverband*) איפשר לחבריו השתייכות לארגון הכללי, ואילו השני (איגוד הרבנים האורתודוכסים - *Orthodoxer Rabbinerverband*) שלל אפשרות כזו מכל וכל. אולם, מערכת היחסים בין שלושת הארגונים לא היתה פשוטה. אחד מראשי האיגוד ה"מסורתי", הרב ד"ר יעקב הורוביץ מפרנקפורט דמיין[6], היה גם סגן יושב ראש איגוד הרבנים הכללי. אחדים מחברי האיגוד "האורתודוכסי" היו חברים גם באיגוד ה"מסורתי", ואחרים שללו מכל וכל את האפשרות להשתייך לאיגוד "המסורתי", אשר בו חברים אנשים המוכנים לשבת יחד עם רבנים ליברליים. הגישה השוללת שותפות של רבנים אורתודוכסיים עם ליברלים מובנת כשלעצמה מנקודת מבט אורתודוכסית; אך במדינה ששלטונותיה מכירים באלה ובאלה כרבני קהילות בעלי מעמד שווה הדברים אינם פשוטים. ואכן, אחדים מנאמני ההלכה טענו שהשתתפותם באיגוד הכללי תמנע התדרדרות דתית ורוחנית יתרה של יהדות גרמניה, עשויה למנוע פגיעות חמורות בהתפתחות היהדות הגרמנית, ואולי אף להשיב בנים אובדים לתורה ולמצוותיה.

הויכוחים בין הזרמים הדתיים השונים ובפרט הפולמוס בקרב היהדות הנאמנה להלכה בגרמניה בנושא פרישה מזה או ערבות לכלל מזה, יכלו להיות מובנים עד ינואר 1933. אולם, עם עליית היטלר לשלטון הועמדה היהדות הגרמנית בפני מציאות חדשה: זו הפעם הראשונה בהיסטוריה שקם משטר אשר שנאת היהודים היתה עקרון יסוד בתורתו, קו אידיאולוגי רשמי ויסוד בחקיקה עקבית ומכוונת. היהדות הגרמנית נדחקה לעמדות מגן, וחלק נכבד מהשאלות ומחילוקי הדעות התגמדו מול עוצם הסכנה. בעית מיזוג הארגונים או לפחות שיתוף-פעולה ביניהם, נעשתה חריפה יותר ויותר, ובעיני רבים בציבור היהודי-גרמני נראתה כעניין שאין עוד להתעלם ממנו ושיש להעמידו במעלת חשיבות עליונה. בקרב הנהגת האורתודוכסיה רבים לא הבינו שיש לשים קץ למאבק הפנימי והוא נמשך עוד זמן רב.

דברים אלה באים לתאר את המצב ב"רייך" הגרמני בכלל, אך אין הם מדוייקים בהכרח לגבי כל אחת מהמדינות הגרמניות שברייך הגרמני. למשל, הסעיף שאיפשר פרישה מקהילות וקיום קהילות נפרדות, שהיה קיים בפרוסיה, בהסן ובעוד ארצות, לא היה לו תוקף בבוואריה. בארץ קאתולית זאת היה שיתוף פעולה של כל היהודים. אם פרש יהודי מקהילתו, לא יכול היה עוד להחשב יהודי. במינכן ועוד ערים גדולות היה מספר ניכר של יהודים ליברליים, אך הקהילות הקטנות היו בדרך כלל אורתודוכסיות. בערים שבהן היתה קהילה "אחידה", קיימו האורתודוכסים באופן בלתי רשמי ובתוך הקהילה המקפת כעין קהילות פרטיות נפרדות שנקראו "עדת ישראל". גם ארגון הרבנים הבווארי, "ועידת הרבנים הבווארית", היה משותף ובראשו ישבו ד"ר מכס פרוידנטל הליברלי מנירנברג וד"ר שלמה שטיין האורתודוכסי משוויינפורט ביחד[7]. באופן זה נוצרה מציאות משונה שרב יכול היה להיות חבר באיגוד הכולל של רבני בווריה אך סרב, מסיבות מצפון, להיות חבר ב"איגוד הכללי של רבני גרמניה". עובדה מתמיהה זו מובנת, כמובן, רק על רקע המציאות של בווריה.

5) הרב ד"ר עזריאל מונק נולד באלטונה. תחילה כיהן כרב בקניגסברג, ואחרי-כן (מאז 1900) כרב קהילת "עדת ישראל" בברלין. היה חבר הנהלת "האיגוד החפשי למען עניני היהדות האורתודורכסית", ויו"ר "המרכז לעניני שחיטה" בגרמניה, בסוף ימיו חי בירושלים.

6) הרב ד"ר יעקב הורוביץ היה בנו של הרב ד"ר מרכוס הורוביץ שהיה רב בפרנקפורט דמיין. גם הוא כיהן כרב קהילה באותה העיר, יחד עם הרב ד"ר יעקב הופמן. ד"ר הורוביץ נעצר יותר מאוחר על ידי הנאצים, נכלא במחנה ריכוז ועונה קשות עד שהתערבלו חושיו והוא נפטר בהולנד שנה אחרי שחרורו (1939). אחי הרב היה עורך דין ידוע שייצג את האנטרסים של "איגוד הרבנים המסורתי" והיהדות האורתודוכסית בכלל.

7) ד"ר פרוידנטל היה מראשי הליברלים הגרמניים וחוקר הסטוריה; ד"ר שטיין היה רב אזורי בפראנקוניה הבווריה, וראש הקהילות החרדיות בבווריה. נפטר ב-1938.

הויכוח על פרישה, שיתוף ופעילות נפרדת היה כאמור ויכוח ישן ויסודות הברור האידיאולוגי הונחו זה מזמן. אך בכל זאת חשו אישים שונים שיש להמשיך ולהעמיק את הברור האידיאולוגי באותם נושאים אפילו בתקופה הקשה של ראשית ימי המשטר הנאצי.

בשנים 1931 עד 1933 פרסם כתב העת החרדי "נחלת צבי" את ספרו ההולך ונכתב של ד"ר יצחק ברויאר "הכוזרי החדש"[8] בהמשכים. בספר תאר ברויאר יהודי צעיר מתבולל המתעורר לחפש מקורותיו ביהדות לנוכח המציאות המודרנית בחיי היהודים. באמצעות הספר התפלמס המחבר עם יריביו האידיאולוגיים שבמחנה הליברלי ואף עם אלה שבמחנה החרדי - שומרי מצוות ממחייבי הקהילות המאוחדות, ציונים דתיים ואחרים. לדעת ד"ר ברויאר היה הקו הבלעדי הנכון, העקבי והנאמן למסורת התורה, זה של האורתודוכסיה הבלתי תלויה, המקיימת קהילות נפרדות ושוללת ציונות מדינית.

אבל היו ששינו מעט את דעתם לאחר עליית הנאצים לשלטון. בגיליון הראשון של העיתון "דר איזראליט" *(Der Israelit)* בשנת 1935 ניתנה סקירה על כנס הרבנים בלייפציג שנערך באותם הימים. בסקירה צוטטו דבריו של הרב ד"ר יוסף קרליבך (הרב הראשי של אלטונה)[9], שאמר: "עובדה מרה אחת מאפילה על כל ההישגים האידיאולוגיים של היהדות הנאמנה לתורה במאה השנים האחרונות: מאבק האחים בקרב האורתודוכסיה."[10] באותה הרוח הרצה הרב ד"ר יצחק אונא[11] ממנהיים שדיבר בכנס על "מצב היהדות שומרת התורה בגרמניה".[12]

עוד לפני הכנס דיווח יעקב רוזנהיים, נשיא "אגודת ישראל" העולמית ומראשי היהדות החרדית בגרמניה בכלל ובקהילת פרנקפורט דמיין בפרט, להרב ד"ר משה שלזינגר[13] בהלברשטארט, על פגישה שנערכה באמצע אוקטובר 1934 בינו לבין ד"ר ברויאר והרב ד"ר מונק. לפי דוח זה התנגד ד"ר ברויאר בתוקף לקיום אסיפות משותפות עם אנשי האורתודוכסיה הקהילתית או עם אנשי המזרחי. הוא, ברויאר, נימק עמדתו בין השאר בטיעונים הבאים:

ד) מנקודת המבט של ה"אגודה" לא תוכל ה"אגודה" הגרמנית להרשות לעצמה הליכה משותפת עם המזרחי בגרמניה בניגוד לעמדת הוועד המרכזי המתנגד לכך בהחלטיות, במיוחד לנוכח העובדה שהמזרחי הגרמני עומד הרחק בתוך השמאל. על כל פנים, במקרה של שותפות יתבלט המזרחי כגורם, היות ובאורתודוכסיה הקהילתית[14] ממלא הרב ד"ר הופמן[15] מפרנקפורט [איש המזרחי] תפקיד מנהיגותי מנקודת מבט רוחנית.

ה) לאור התנאים שבפוליטיקה הקהילתית לא יתאפשר בשום פנים ואופן שיתוף פעולה בין הרבנים, והוצאתה של פרנקפורט בגלל רבניה האורתודוכסיים של הקהילה הגדולה תתפרש באופן בלתי נעים ביותר הן כלפי חוץ והן כלפי פנים.[...]

8) ד"ר יצחק ברויאר היה בנו של ד"ר שלמה ברויאר, רב הקהילה הפורשת "עדת שרון" בפרנקפורט דמיין, ואחיו של ד"ר רפאל ברויאר, רבה של אשפנבורג שבבוואריה. היה משפטן והוגה הדעות המרכזי של "אגודת ישראל" העולמית ובמיוחד של הסניף בגרמניה. בשנת 1935 עלה לארץ, השתקע בירושלים והמשיך לייצג את אגודת ישראל כדובר עד פטירתו (1946). הוא ביקר עוד מספר פעמים באירופה אחרי עלייתו. "הכוזרי החדש" ראה אור ב-1934: *I. Breuer. Der neue Kusari, Frankfurt a.M.. 1934.*

9) ד"ר יוסף קרליבך, יליד ליבק ובעל דוקטורט במתימתיקה, שימש במשך שנתיים (1905-1907) מורה בביה"ס "למל" בירושלים. חזר לגרמניה וכיהן כמורה ומנהל באלטונה ובהמבורג. שמו הלך לפניו כמחנך ורבות עשה לטיפוח הוראת הלשון העברית בבתי-הספר. מ-1925 כיהן כרב ראשי באלטונה ובראשית 1936 קיבל עליו את משרת הרב הראשי בהמבורג, במקום ד"ר שפיצר המנוח. נשאר עם קהילתו עד סופה המר ונספה במארס 1942 בגיטו ריגה.

10) **דר איזראליט**, גליון 4, 24.1.1935.

11) ד"ר יצחק אונא כיהן מראשית המאה העשרים כרב ה"קלויז" ואחר כך כרב העיר במנהיים. במשך שנים היה סגן יו"ר ואחר כך יו"ר של "איגוד הרבנים המסורתי". פעל רבות בנושאי השחיטה, השתלמויות רבנים ומורים בגרמניה, התארגנות קהילתית (ארגון "אחדות") ועוד. ב-1935 עלה לירושלים וחי בה עד פטירתו.

12) **דר איזראליט**, גליון 4, 24.1.1935; **יידישה רונדשאו** *(Jüdische Rundschau)*. גליון 2, 4.1.1935.

13) הרב ד"ר משה שלזינגר היה חבר בשני הארגונים הרבניים האורתודוכסיים ובמשך שנים עמד בראש הוועדה ההלכתית של "האיגוד המסורתי". היה פעיל באיגוד הפרוסי של הקהילות החרדיות שנקרא גם "איגוד הלברשטאט". ד"ר שלזינגר חי בסוף ימיו בארץ-ישראל (במקומות שונים) ונפטר בכפר-אתא (היום קרית-אתא) ב-1946.

14) האורתודוכסיה הקהילתית היא זו אשר לא פרשה לקהילות נפרדות ונשארה בקהילות הגדולות. הויכוח בנושא "ערבות ישראל זה לזה" בינה לבין האורתודוכסיה הפורשת ומתבדלת לא פסק מיום בו אפשר סעיף חוק בפרוסיה (ואחר כך גם במדינות אחרות בגרמניה) פרישה מקהילה מבלי לפרוש מהיהדות. הויכוח לבש במהלך הזמן צורות שונות ואופי לשוני בעל חריפות משתנה.

15) ד"ר יעקב יהודה הלוי הופמן, שותפו של ד"ר הורוביץ כרב קהילה בפרנקפורט דמיין, היה מראשי המזרחי בגרמניה ודוברה, והדמות הרבנית הבולטת ביותר במסגרתה. כנתין זר (הונגרי) גורש על-ידי הנאצים מגרמניה, ב-1938 היגר לארה"ב וכיהן שם ברבנות, ואחר-כך עלה לארץ ישראל וחי בתל-אביב עד מותו ב-1956.

אישית אני חושב שנימוקיו של ד"ר ברויאר יתקבלו כמוצדקים ברובם הן על ידי ד"ר אַרמן והן על ידי הרבנים ד"ר קליין, ד"ר כהן וד"ר מַרצבך[16]. אין להניח איפוא שיימצא ריב למען השיתוף המבוקש מהצד הנגדי[17].

ד"ר שלזינגר הגיב על דיווח זה עד מהרה, וב-20.11.34 כתב לד"ר מונק בברלין:

עקרונית מצדד אני עכשיו כבעבר בנסיון לעשות עבודה משותפת כלשהי עם האורתודוכסיה הקהילתית. אף אם מעונינת האורתודוכסיה הקהילתית כשלעצמה להגביר כוחה על ידי מיזוג עם האורתודוכסיה [הבלתי תלויה][18] לשם הדיפת כוח המחץ של הליברליזם הדתי, המשתדל היום שוב לייסד ולהפיץ ליברליזם יהודי פוזיטיבי, הרי גם מצד האורתודוכסיה מועיל ורצוי הוא לסלול דרך להתקשרות, אם אפשר הדבר, עם האורתודוכסיה הקהילתית, למען חיזוקה של האורתודוכסיה. אין צורך, למשל, שהאורתודוכסיה תראה השגחת רב מהאורתודוכסיה הקהילתית במסעדות ובמקומות מרפא כבלתי מספקת רק משום שאותו רב הוא מן האורתודוכסיה הקהילתית.[19]

בדבריו של ד"ר שלזינגר מתבטאת היטב גישה מתונה יותר מזו של רבים מחבריו לארגון ולדעה. אסמכתות לכך נמצא עוד להלן. גם במה שאמר על היהדות הליברלית היה לו על מה להסתמך.

בתוך היהדות הליברלית היתה באותם הימים תסיסה רוחנית ניכרת, אשר הביאה בשנת 1936 לפרסום "קווי יסוד" חדשים של הליברלים הדומים מאוד ל"קווי היסוד" הישנים משנת 1912[20]. הללו גרמו אז לסערה ביהדות בגרמניה. "קווי היסוד" דאז רצו לקבוע כעין קביעת נוהג ונוהל דתי ביהדות הליברלית בגרמניה. אישים רבניים שומרי מצוות פרסמו ביקורות חריפות עליהם ונענו בחריפות. הקווים החדשים משנת 1936 היו כבר מזמן בשלבי הכנה ודיון, והמנהיגים הליברליים התיימרו להשיב בהם תשובות עדכניות לשאלות שהזמן גרמן. היהדות הדתית לא יכלה להתעלם מתסיסה זו. הבריחה היתה: התארגנות נפרדת והתעלמות מכל שעושים היריבים הליברליים, או מאבק בהם בתוך הקהילות כדי להציל ככל האפשר יותר מהיהדות המסורתית. חלק מהאורתודוכסיה טען, שיש להאבק בפנים ולהציב מחסומים, וחלק טען: אין סיכוי להצלחה במאבק כזה ואין גם מקום להתייצב יחד עם עבריינים. אך כולם היו מאוחדים בדעה, שהחיתרים של הליברלים הם חסרי ערך וכי יש להאבק בנזק שהם גורמים. נראה שד"ר שלזינגר היה מהמעטים שסברו, שאמנם יש לקיים מסגרת נפרדת ולדאוג "לעצמנו", אך בכל זאת רצוי לשתף פעולה עם כל שומרי המצוות, כדי למנוע את הנזק מראש ולא לחכות לתוצאות מעשי הליברלים. לשם כך מוכן היה להתקשר גם עם שומרי מצוות שלהשקפותיהם החברתיות והפוליטיות לא הסכים כלל. כתודש לאחר מכן נדרש הרב מונק בברלין מחדש לבעיית המו"מ בכתבו אל יעקב רוזנהיים:

בקרב אנשי האורתודוכסיה הקהילתית מצויים גם אנשי מזרחי, ואין זה חשוב אם באחוז גדול או זעיר; אין זו עובדה חדשה ולא התעלמנו ממציאות זו בדיונים בעבר. אך אם עתה יופיע המזרחי כשותף רשמי במייסדים של קבוצת עבודה לטיפוח נאמנות לתורה, הרי תקבל הפעולה כולה חזות אחרת, ועלי להוסיף: חזות שיש לה תווים מפוקפקים למדי. נכון הדבר, שאנו רואים את העיקרון של המזרחי וכן את זה של האורתודוכסיה הקהילתית כבלתי נכונים, כאסורים וכראויים שיילחמו בהם. אולם, הניגוד בין העיקרון של המזרחי וזה של האורתודוכסיה הבלתי תלויה גדול לאין ערוך מהניגוד שבינינו לבין האורתודוכסיה הקהילתית. המזרחי פוגע ברעיון התורה בליבו, עוקף את שורשו ובכך מסכן את ישותו. מכאן שאין אנו יכולים להכיר במזרחי כפי שהוא, כתואם את יסוד היהדות הנאמנה לתורה.[21]

הרב מונק היה בעל השפעה רבה מאוד ביהדות הדתית בגרמניה. במכתבו התייחס לרעיון הקמת חוג המיועד לחגביר את הפעילות להפצת רעיונות היהדות הדתי, לטפח מטרותיה ולחזק השפעתה. שיתופו של גורם שאינו נאמן לתורה - לפי דעת הכותב - היה מכשיל (כמובן) את עצם כוחו ופעילותו של החוג ומצמצם את המטרה הגדולה. המזרחי נראה לרב מונק כגורם שבמהותו אינו נאמן לתורה. העתק ממכתבו שלח הרב מונק גם לאישים אחרים ובתוכם לגיסו ד"ר שלזינגר. כבר יומיים אחרי כן מיהר ד"ר שלזינגר להגיב, וכתב לרב מונק:

אני מסכים בהחלט לדעתך שהניגוד בין עקרון המזרחי לזה של האורתודוכסיה הבלתי

16) ד"ר ארמן, רופא שיניים בפרנקפורט, היה מראשי האורתודוכסיה הבלתי תלויה וכיהן במוסדות המרכזיים של ארגוניה. ד"ר ארנולד אברהם קליין היה רבה של "עדת ישראל" בנירנברג וראש ישיבה שם; בסוף ימיו חי בחיפה. ד"ר פנחס כהן, היה בתחילה רבה של אנסבך בבווריה ובתקופה הנדונה על ידינו מראשי אגודת ישראל במרכזה בווינה. נפטר ב-1941 בירושלים. ד"ר יונה (יוליוס) מרצבך היה רבה האורתודוכסי של מדינת הסן ומזכ"ל ארגון הרבנים האורתודוכסי; עלה לארץ ונפטר בירושלים ב-1980.

17) דו"ח מיום 24.10.34, **מחי"ג**, תיק 105 א', מסמך 37.

18) בלשונו של שלזינגר ואחרים (ראה גם לעיל במכתב שהוגש להיטלר) "אורתודוכסיה" סתם היא האורתודוכסיה הבלתי-תלויה, כלומר, האגודאית.

19) **מחי"ג**, תיק 105 א', מסמך 42.

20) ובנוגע לכך ראה מאמרי: "למאבק הרבנות האורתודוכסית בגרמניה בריפורמיים בשנות ה-20 וה-30 של המאה שלנו" **ספר יעקב לסלוי**, תל-אביב 1985, עמ' 253-273.

21) מכתב מיום 23.12.34, **מחי"ג**, תיק 105 א', מסמך 47.

תלויה גדול לאין ערוך מזה שבינינו ולאורתודוכסיה הקהילתית. אך במסקנותיך הנוספות
איני יכול ללכת בעקבותיך עד סופן. איני יכול לשלול את התואר "נאמן לתורה" מאדם
בודד שבהשקפתו ובאורח חייו שומר על יסוד התורה, וכן מקבוצת אנשים כזו או מארגון
כזה. יש להודות שלגבי המזרחי אין קיום התורה בחיים נובע לפי מצעו אך ורק מהשורש
האחד, כלומר מן התורה, אך מגרעת זו יש לה, לדעתי, סיבה היסטורית בעובדה שהוא קבע
חוקתו כסיעה בתוך הציונות [...] על כן הייתי מצטער אילו נכשל הנסיון להקים קבוצת
עבודה בהיקף מצומצם כמותנו, עוד טרם התחיל, בגלל השאלה אם יש לראות את המזרחי
הנוכחי בגרמניה כחלק מהיהדות הנאמנה לתורה אם לאו.[22]

על גישתו הגמישה יותר של הרב שלזינגר והבנתו שההסתגרות אינה רצויה כיום, הגיב הרב מונק
מיד, ב-27.12.34. הוא כתב:

אילו במקרה דנן דובר רק ברצון, הרי כמוך לא הייתי מהסס להכיר במזרחי כארגון נאמן
לתורה ומסיק מזה את המסקנות העומדות כעת לדיון לפי התכנית. [...] צירוף המזרחי פרושו
שאנו מכירים בכך כי לא על פי הרצון בלבד אלא אף למעשה, אידיאולוגיה זו היא תורה,
כלומר מצווה מן התורה או לפחות שאיננה אסורה ויש להכיר בה ולהעריך אותה בתור
שכזו. [...] צר לי כי בנקודה זאת איני יכול ללכת בעקבותיך.[23]

במקביל להתכתבות פנימית זאת, פירסם ד"ר יצחק ברויאר מאמר חריף תחת הכותרת: "הטרגיות
של המזרחי"[24]. לטענתו מניח המזרחי, כי יש להשלים את התורה באלמנטים נוספים:
בתחושתו של איש המזרחי - אף אם לא בחשיבתו - מתבצעת...ההפרדה של התורה מהעם
והארץ...[אמנם] איש המזרחי האמיתי נאמן בחשיבתו לתורה, אך בתחושתו הוא ציוני...
הריפורמה הינה היצר הרע של היהודי הבודד; הציונות היא היצר הרע של העם היהודי.
כהמשך הגיוני לדברים הללו התמקד ד"ר ברויאר בהסתדרות וברוויזיוניסטים. בעיניו הללו הם
הציונות האמיתית: ההסתדרות זהה עם הסוציאליזם, שהוא פסול, והרוויזיוניזם הוא בעיניו מפלגת
הרדיקלים. לפיכך מסקנתו היא, כי "ציונות עם תפילין מסוכנת יותר מציונות בלי תפילין".
הטראגיות המשונה של אנשי המזרחי היא, ששומרי מצוות נאמנים עזבו את מחנה נאמני התורה
וגזלו ממנו יסוד חשוב, שהיה בו להחיש באופן ניכר את ההתפתחות, ובמקום זאת הם "מתישים
את עצמם עתה במחנה הזרים לתורה במאבק חסר עתיד". מסקנתו הסופית: "ציונות אורתודוכסית
הרי היא סתירה בתוך עצמה".

המאמר מבהיר יפה את עמדתו של ד"ר מונק: אם אין מכירים במזרחי כארגון נאמן לתורה למעשה,
הרי אין לשתפו כיוזם בוועדה לטיפוח היהדות הנאמנה. מונק לא התבטא באותה חריפות כברויאר,
אך זה נבע אולי מהעובדה שבעל דבריו היה שלזינגר המתון.

האישים הנזכרים לא היו היחידים שדנו באותו נושא, וכבר ראינו שד"ר יוסף קרליבך הביע את
צערו על הפילוג ועל העדר שיתוף הפעולה. עוד נראה בהמשך שאחרים חשבו כמותו. מכל מקום
הנושא עלה לדיון שוב בישיבת רבנים שנערכה ב-7.3.35 אך הדיונים לא סוכמו והשותפות לא קמה.
השאיפה לאיחוד או לשיתוף פעולה לא דעכה גם לאחר מכן. בקרב ציבור הרבנים היו רבים שמצאו
לנחוץ לבקש דרך לשיתוף פעולה. בתחילת 1935 כתב בעניין זה הרב קרליבך מאלטונה (אז -
מזכירו הכללי של ארגון הרבנים המסורתי) לד"ר אונא (יו"ר הארגון):

במוצאי שבת צלצל אלי ד"ר מיכלסקי[25]... ואמר לי כלהלן: הויכוח על יחסי שני איגודי
הרבנים הותיר רושם עמוק. בצד איגוד הרבנים האורתודוכסי היתה קיימת נטייה לבטל
את הלה ולהתמזג לגמרי בארגוננו. בכך הם קשרו רק תנאי יחיד, והוא: אישור פרוטוקול
שתוכנו בערך כזה, שאיגוד הרבנים המסורתיים נאמני התורה ממליץ בפני חבריו לא
להצטרף לאיגוד הרבנים הכללי. זו אינה צריכה להיות קביעה תקנונית, גם לא החלטה
מחייבת, גם לא המלצה לכאלה שכבר הינם חברים שם, כי אם המלצה לגבי מקרים
עתידיים.[...] הריני מציג לפניך הודעה זו וממליץ מאוד לקבל אותה. לא תהיה בזה בשום
פנים ואופן פגיעה בחברינו האחרים, אך יש בו צעד לאיחוד האורתודוכסיה שלפי דעתי הנו
בעל חשיבות מכרעת בזמן הזה. הריני מבקשך על כן, אם נראה לך הדבר, לשוחח על זה
בעיקר עם האדונים מפרנקפורט, שהם כנראה יתקשו ביותר לתת הסכמתם. מוורשנר[26]
אני שומע שאינו מתנגד לתת הסכמתו.[27]

ד"ר אונא נהג כנראה מיד לפי עצתו של ד"ר קרליבך והתקשר עם רבני פרנקפורט. אמנם לא
מצאנו בתיקיו מכתב כזה (ושמא שוחח בטלפון), אך ישנו מכתב שנשלח אליו מפרקפורט כעבור
שבוע על ידי ד"ר יעקב הורוביץ ושם נאמר שהצעתו של ד"ר מיכלסקי לא היתה עבורו הצעה חדשה
ומפתיעה, כי היא הוגשה לו כבר פעם בנוכחות ורשנר והרב אונא עצמו. ד"ר הורוביץ קבע
חד-משמעית שהיענות להצעה תגרור באופן בלתי נמנע את פרישתו המיידית לא מההנהלה בלבד

22) **שם**, תיק 105 א', מסמך 48.

23) **שם**, תיק 105 א', מסמך 49.

24) "*Die Tragik des Misrachi*", **דר איזראליט**, גליונות 40, 41, 42 בשנת 1934.

25) ד"ר אברהם מיכלסקי היה רבה של הקהילה האורתודוכסית בקרלסרוהה שבמדינת באדן.
באותה מדינה לא היתה אפשרות לפרישה ולקיום קהילה נפרדת והקהילות האורתודוכסיות
היו כעין קהילות פרטיות שבתוך הקהילות הגדולות המקיימות מוסדות ושרותים משלהן. ד"ר
מיכלסקי עלה בשנות השלושים לארץ-ישראל וחי עד פטירתו בתל-אביב.

26) ד"ר ליאופולד וורשנר כיהן כרב אזורי בהומבורג שבמדינת הסן. לשם בא מכהונה קודמת
בפוזנא. בהומבורג כיהן עד פטירתו ב-1935.

27) 2.1.35, **מחי"ג**, תיק 102 י', מסמך 66.

אלא מהארגון המסורתי בכלל. לדעתו גרם השיתוף עם האיגוד האורתודוכסי באחרונה יותר קשיים משהביא ברכה. הרב הורוביץ לא הסתפק בקביעת הדברים הללו אלא אף הסבירם. הוא הסתמך על הרב ד"ר אלכסנדר אלטמן[28] מברלין שציין בהרצאה שיש תפנית לטובה בקרב צעירי הרבנים הליברליים ואפילו בקרב חלק מהמבוגרים יותר. אחרי זה הציג הכותב את השאלה ההגיונית מה בעצם ההבדל בין "ועידת הרבנים הבוואָרית", המנוהלת על-ידי הרב הליברלי ד"ר פרוידנטל ומשתייכים אליה, פרט לברסלאואר,[29] כל רבניה האורתודוכסיים של בווּאריה, כולל קליין מנירנברג, לבין איגוד הרבנים הכללי של גרמניה. ד"ר הורוביץ הביע דעתו, שהרב קרליבך טועה אם הוא סבור שרק רבני פרנקפורט ידחו את הצעתו של מיכלסקי; הרב ורשנר כבר דחה אותה בתקיפות! בהקשר זה העלה גם את עמדת הרבנים ד"ר הנובר מוירצבורג, ד"ר הופמן מברסלאו וד"ר כ"ץ מהינדנבורג[30]. ברור היה לו שמשה הופמן ואחרים כמותו ידגישו את מידת השפעתם הרבה של החוגים האורתודוכסיים שבקרב כלל היהדות הגרמנית, הנודות להשתתפות באיגוד הרבנים הכללי.[31]

באותה תקיפות שבה נדחה שיתוף הפעולה במכתב זה נדחתה אפשרות השיתוף גם מצד האיגוד האורתודוכסי על ידי מרצבך מדרמשטאט, כפי שנראה להלן. אך ראוי להאיר עניינים אחדים במכתב. ד"ר הורוביץ רמז בדבריו לבעיות השחיטה שהעסיקו אז רבות את היהדות הדתית בגרמניה[32]. נראה, שהתכוון לכך שבעת הדיונים בנושא ה"הימום" בשחיטה עם "גדולי המזרח" - הלא הם חשובי רבני מזרח אירופה, ובראשם הרב חיים עוזר גרודזינסקי מווילנא - פנו חברי האיגוד האורתודוכסי בנפרד אל רבני מזרח אירופה, ולחצו עליהם שלא להסכים לכל הקלות במצב. בכך מנעו אפשרות של שיקול ענייני, שכן מובן שאיש מ"גדולי המזרח" לא היה מוכן לדיון מעמיק כאשר בין חשובי הרבנים הגרמניים עצמם קיימת מחלוקת חריפה ויש המתריעים נגד כל אפשרות של הקלה. לאזכור שמו של רבה של ברסלאו במכתב זה יש חשיבות מיוחדת, מכיון שברסלאו היתה הגדולה בקהילות הגרמניות "המאוחדות", כלומר אותן הקהילות שכללו בתוכן אורתודוכסים וליברלים כאחד. הרב שעמד בראש הקהילה יחד עם ד"ר הופמן היה ד"ר הרמן פוגלשטיין, לותם תקיף ודובר לענייני היהדות הליברלית בגרמניה. ברור איפוא שלעדותו של הופמן בעניינים עליהם עמד הורוביץ במכתבו היה ערך מיוחד.

דברים דומים לאמור במכתב זה כתב הרב ד"ר הורוביץ גם לד"ר קרליבך. הוא ציין בפניו שאמנם אין לו התנגדות למיזוג, אך אינו מוכן לקבל את ההצעה הנוכחית של אנשי האיגוד האורתודוכסי. אם תתקבל המלצה שלא להצטרף לאיגוד הרבנים הכללי כדרישתם יהיה בזה גינוי לעמדתו ולעמדת אחרים שכמותו. הוא הדגיש שאינו נוהג לאיים, אך אם יחליט הרוב על דבר שנראה לו בלתי נכון, ייאלץ להסיק מסקנה בלתי נמנעת ולפרוש מההנהלה ואף מהאיגוד. לדעתו, הפרדה מוחלטת בין רבנים "נאמני התורה" וליברלים היתה מסוכנת והוא אינו מוכן לשאת באחריות למצב כזה. הוא לא תמך איפוא במיזוג בתנאים הקיימים, שכן אין בו להרבות אחדות; להיפך, מיזוג כזה יגרום למרירות בתוך המחנה באשר יכתים רבים כמשתפי פעולה עם עוברי עברה. המיזוג לא יהיה שלם, כי הוא יגרום לפילוג בצד אחד של היהדות הגרמנית ובעיקר ימנע קרוב בנים אובדים למחנה התורה, דבר הנראה אפשרי בשעה חמורה זו יותר מבעבר.[33]

אך בדברים הנמרצים הללו לא תם הויכוח. ד"ר מיכלסקי חידש פנייתו לד"ר אונא לאחר זמן קצר:

> בשיחה בלתי מחייבת... אמר ד"ר ויינברג נ"י[34] שגדולי המזרח חושבים את קיומם של שני איגודי רבנים כדבר שלא ניתן להסבר. את הדרישה שלא להצטרף לאיגוד הרבים הכללי מצא מוצדקת.

באותו מכתב ממשיך ד"ר מיכלסקי לצטט את דבריו של ד"ר ויינברג שאמר כי עצם הפרוד בין היראים ניתן להבינו רק אם קיימים חילוקי דעות עקרוניים, וכאלה אפשר לבטל בדרך של משא ומתן בלבד. היה ברור לו שמייסדי איגוד הרבנים המסורתיים לא נאלצו כלל לנקוט עמדה בנושא החברות באיגוד הכללי, באשר עוד לא היה קיים אז איגוד רבנים אורתודוכסי שיציג תביעה לפרוש

מהאיגוד הכללי. הוא
לרבנים הליברליים
מהצטרפות אישית ש
וד"ר מרצבך כתבני ר
אבל הלה הציע להרו
ראה את הדברים ד"ו
לאחר מכתב ו
פי כן יש, לדע
את ההתכתבו
תנאי שמלוי
גם כאלה שא
הרב הופמן סבר א
האורתודוכסי פירושו
ולאישים גדולים שר
האורתודוכסיה כגורו
על אי-הצטרפות לאי
פרנקפורט לא היו ב
עם האיגוד האורתוד
אותו הרגע. כן דחה
וד"ר ויינברג חסר ק
את ד"ר מיכלסקי ו
ד"ר מיכלסקי[40], ול
שחזר בו מהצעתו לו
נימק את שינוי עמדו
עצמם ובלא ידיעת
"ירכבו על הסוס ה
נכונה[41]. ואכן, מאז
אין ספק שוויכוח זר
מכיוון שלא הגיעו ל
אלא אם כן ייווצר
לבלתי רלוונטי.

ואכן, עד מהרה ה
לנשימה. טרם הבינ
שיש מקום לדון על
המניע להתחדשות ו
המקום המרכזי בד
את השחיטה בהימ
לבעל סמכות גדולה
נאמני התורה בגרב
מתרגשים מאוד מכ
"היתר" בענייניי שר
דיון מעשי של רבני
בראשית חודש מא
היה זה חמו
מותר ההימ
על השפעתו
שנים לנקיי
בפרלמנטים

28) אלכנסדר אלטמן כיהן אז כרב בברלין. אביו הרב ד"ר אדולף (אברהם) אלטמן היה רבה הראשי של טריר. היום אלכסנדר אלטמן הינו פרופסור באוניברסיטת ברנדייס במסצ'וסטס, ארה"ב.

29) ד"ר ברסלאואר היה הרב האורתודוכסי של פירט (ליד נירנברג) בבווּאריה.

30) ד"ר שמעון (זיגמונד) הנובר היה רבה של וירצבורג בבווּאריה במשך 18 שנה (עד 1938). אז יצא לארצות-הברית וב-1954 עלה לארץ-ישראל וחי בחיפה עד מותו (1964). ד"ר משה הופמן היה רב הקהילה בברסלאו (השלישית בגודלה בקהילות גרמניה והגדולה בקהילות "המאוחדות"). היה בנו של הרב פרופ' דוד צבי הופמן. תחילה כיהן ברנדג שבבאדן, אחר-כך כרב מחוזי באמדן שבצפון גרמניה, ולבסוף - בברסלאו (מאז 1921). הוא עלה לארץ-ישראל בסוף שנות השלושים וחי עד סוף ימיו בפתח-תקוה. ד"ר כץ היה רב בהינדנבורג שבשלזיה עילית, ונהג לפרסם מאמרים בעתונות הדתית והקהילתית בגרמניה.

31) 9.1.35, **מחי"ג**, תיק 102 י', מסמך 69.

32) נושא זה נדון בהרחבה במאמרי הנ"ל (הערה 20), עמ' 254-273.

33) 18.1.35, **מחי"ג**, תיק 102 י', מסמך 74.

34) ד"ר יחיאל יעקב ויינברג היה מנהל הסמינר לרבנים על-שם הילדסהיימר בברלין. פעל רבות בהקמת דור של רבנים ובפסיקה הלכתית. כן היה איש מרכזי בקיום הקשרים בין רבני גרמניה ו"גדולי המזרח" אך תפקיד רבני קהילתי לא מילא. בסוף ימיו חי בעיר מונטריי שבשווייץ. ספרי ההלכה שלו "שרידי אש", הוצאו לאור על ידי מוסד הרב קוק בשנים תשכ"א-תשכ"ט.

35) **מחי"ג**, תיק 02

36) ד"ר יוסף וולגמ
הארגון. הוא נ

37) מכתב מיום 35

38) מכתב מיום 35

39) מכתב מיום 35

40) מכתב מיום 35

41) מכתב מיום 35

42) ועל כך ראה ג

43) ה"היתר" של ד

מהאיגוד הכללי. הוא הוסיף שהינו מציע הרכבת ועדה לבחינת שאלת המיזוג. לדעתו אפשר להבהיר לרבנים הליברליים שנציגות הארגון בנושאים של כלכלה ומעמד חוקי תועיל גם להם יותר מהצטרפות אישית של בודדים. כמו כן המליץ על הרבנים ד"ר הופמן (מפרנקפורט), ד"ר ויינברג וד"ר מרצבך כחברי הוועדה[35]. ברעיון הקמת הוועדה תמך גם הרב ד"ר יוסף וולגמוט מקיצינגן[36], אבל הלה הציע להרחיב אותה יותר ועל כל פנים לא לנתק את הקשרים[37]. באור שונה לחלוטין ראה את הדברים ד"ר הופמן מפרנקפורט. הוא כתב לד"ר אונא כי:

> לאחר מכתב תשובתו של ד"ר מיכלסקי נראה שתכנית מיזוג שני האיגודים נכשלה. אף על פי כן יש, לדעתי, לתת תשובה פורמלית. הדבר נחוץ על מנת שלא יאמרו בעתיד שהפסקנו את ההתכתבות מבלי לתת לצד האחר כל תשובה. [...] אם יעמדו האדונים מהצד הנגדי על תנאי שמלוא יתפרש באופן בלתי נמנע כהכתמתם של חברים נכבדים בארגוננו, ובמיוחד גם כאלה שאינם עוד בחיים, הרי עלינו לדחות את המיזוג.[38]

הרב הופמן סבר איפוא כמו הרב הורוביץ, שקבלת התנאי של מחייבי המיזוג מצד האיגוד האורתודוכסי פירושה ביקורת וגינוי לאותם חברי הארגון שהשתייכו גם לארגון הרבנים הכללי, ולאישים גדולים שהלכו לעולמם, אשר הטיפו למאבק בתוך היהדות הגרמנית והתנגדו לקיום האורתודוכסיה כגורם חיצוני ונפרד. על כן טען שהתנאי של האורתודוכסיה הבלתי-תלויה להמליץ על אי-הצטרפות לאיגוד הכללי סותם את הגולל למעשה על אפשרות של משא ומתן למיזוג. רבני פרנקפורט לא היו בודדים בדעתם. גם ד"ר ורשנר מהומבורג רצה "אמנם...בכנות באיחוד איגודנו עם האיגוד האורתודוכסי", אך האשים את הרבנים "נאמני התורה" באחריות לניגודים ששררו עד אותו הרגע. כך דחה את ההרכב המוצע של הוועדה "מכיון שד"ר מרצבך נראה לי חד-צדדי מדי וד"ר ויינברג חסר קשר ישיר לפעילות רבנית מעשית בקהילה כלשהי. במקומם הייתי מציע אולי את ד"ר מיכלסקי וד"ר וולגמוט [מקיצינגן]."[39] הרב אונא סיכם את התגובות שנתקבלו להצעת ד"ר מיכלסקי[40], ולאחר מכן חזר לנושא רק עוד ד"ר הורוביץ; הלה שמח לשמוע מפי ד"ר ויינברג שחזר בו מהצעתו לתבוע מהנהלת האיגוד האורתודוכסי לא להצטרף לאיגוד הרבנים הכללי. הוא נימק את שינוי עמדתו בכך שנתברר לו האינטריגות של אנשי האיגוד האורתודוכסי, שפנו על דעת עצמם ובלא יידיעת עמיתיהם אל "גדולי המזרח" למשל בענייני השחיטה, ומובן שלא יתכן שהם "ירכבו על הסוס הפרטי שלהם". בכך הוכח שהצגת העניינים על-ידי ד"ר מיכלסקי לא היתה נכונה[41]. ואכן, מאז סוף פברואר 1935 אין שומעים עוד על יוזמתו של ד"ר מיכלסקי.

אין ספק שוויכוח זה ציין משבר מעמיק באיגוד ובקרב הרבנים שומרי התורה בגרמניה בכלל. אך מכיוון שלא הגיעו לכלל החלטה ולא מצאו פתרון, צפוי היה שהפולמוס יתחדש, ואולי ביתר תוקף, אלא אם כן ייווצר מצב חדש כתוצאה ממעשי השלטון הגרמני העוין, שיעשה את הויכוח כולו לבלתי רלוונטי.

ה.

ואכן, עד מהרה התחדש הוויכוח. בשנים 1934-1935 עדיין נשאר ליהודי גרמניה מעט אוויר לנשימה. טרם הבינו אז, שהדרך מוליכה לקראת "פתרון סופי של שאלת היהודים", ועדיין סברו שיש מקום לדון על איחוד או להחליט על המשך המאבקים בכוחות נפרדים.

המניע להתחדשות הפולמוס בא לכאורה מצד המחנה הליברלי כשבעיית השחיטה שוב תופסת את המקום המרכזי בדיון[42]. הרב הליברלי ד"ר מכס דינמן מאופנבך החליט ב"פסק הלכה" להתיר את השחיטה בהימום כשחיטה כשרה ועמיתו הליברלי בברסלאו, ד"ר הרמן פולגשטיין, שנחשב לבעל סמכות גדולה, תמך בהכרעה זו ונתן לה פרסום[43]. ארועים אלה העלו את חמתם של הרבנים נאמני התורה בגרמניה, כי ראו בה כמובן הכרעה בלתי מוסמכת. בתחומים אחרים ודאי לא היו מתרגשים מאוד ממעשי הליברלים משום העדר השפעתם של אלה על היהדות שומרת ההלכה, אך "היתר" בענייני שחיטה העמיד בסכנה את כל מערכת הכשרות בגרמניה ושם למעשה קץ להמשך דיון מעשי של רבנים המוסמכים בענייני השחיטה.

בראשית חודש מאי 1935 כתב ד"ר ע. מונק מברלין לד"ר מיכלסקי:

> היה זה חמור למדי אילו נתקבלה החלטת הרבנים בנוסח: על פי ההשקפה הדתית הליברלית מותר ההימום.[...] מי יעצום עיניו וימנע מלדמות לעצמו את השפעת הדבר? מי לא יחשוב על השפעתו בצד הלא-יהודי? מי יכול להתעלם מכך שחוגים עוינים בארצות-חוץ מצפים זה שנים לנקיטת עמדה כזו בקרב יהדות גרמניה כדי להתבסס עליה ולפתוח במאבק בפרלמנטים ובממשלות בנימוקים מחוזקים? מי לא יראה שהחלטה זו, אף שנומקה על ידי

35) **מחי"ג**, תיק 102 י', מסמך 76; ה' משפטים צ"ח [=31.1.35].

36) ד"ר יוסף וולגמוט היה רב אזורי בקיצינגן. בהעדר הרב יוסף קרליבך מילא את מקומו כמזכ"ל הארגון. הוא נפטר בקיצינגן ב-1935.

37) מכתב מיום 15.2.35, **מחי"ג**, תיק 102 י', מסמך 80.

38) מכתב מיום 15.2.35, **מחי"ג**, תיק 102 י', מסמך 81.

39) מכתב מיום 16.2.35 לד"ר אונא, **שם**, תיק 102 י', מסמך 82.

40) מכתב מיום 18.2.35, **שם**, תיק 102 י', מסמך 83.

41) מכתב מיום 26.2.35, **שם**, תיק 102 י', מסמך 87.

42) ועל כך ראה במאמרי המצויין לעיל (הערה 20) על המאבק עם הליברלים.

43) ה"היתר" של ד"ר פוגלשטיין פורסם על-ידי במאמרי הנ"ל (הערה 20).

רבנים ליברליים, תביא לכך שבתים יהודיים רבים שאינם איתנים יעמדו בסכנת הפכה? היש לנו, לרבנים, זכות לשתוק, או יותר נכון לא לפעול? כאשר אישים חשובים כרבנים אביעזר אוירבך ומ' הורוביץ החליטו בשעתו, תוך מאבק פנימי קשה, להשתתף ביסוד ארגון הרבנים הכללי, הרי נעשה הדבר על בסיס הסכמה מפורשת שעניינים דתיים מובהקים לא יועלו לדיון בארגון הרבנים. אך משלא נשמר קו היסוד של אבות ארגון הרבנים, וככל שהרבו לסטות ממנו, עלתה יוקרת החברים הליברליים במעמדם כרבנים, ובכך שותפים ידידינו - שלא מרצונם - באשמה למידת ההכרה שזכו לה אפילו רבני-"קוי-היסוד הליברליים" בעניינים רבניים, הן מצד השלטונות וחוגים לא-יהודיים והן מצד חלקים של האוכלוסיה היהודית. נשארות לנו שתי דרכים. זו היותר יעילה היא שאיגוד הרבנים כולו יצהיר חד-משמעית ובתוקף: 1) שההימום אסור מן הדין. 2) שרבנים ליברליים אינם מוסמכים ועוד פחות מכך כשירים להכריע בדרישות הלכתיות, היות שהם מכחישים את התוקף הנצחי של ההלכה. הדרך השניה, אם לא תוגשם ההצעה הראשונה, תהיה, פרישה מהאיגוד המסורתי של כל החושבים באותו הכיוון, עד כמה שהדבר יכאב[44].

ד"ר מיכלסקי הודיע לד"ר אונא במכתב לוואי[45] על פרישתו אלא אם כן יתכנס האיגוד ויחליט לפי רוח הצעתו הראשונה של ד"ר מונק. בולט הדבר כי בעוד אצל ד"ר מונק העיקר הוא העניין כשלעצמו, ולפי אמת מידה זו ניתח ובדק את הדברים, הרי ד"ר מיכלסקי הדגיש קודם כל את הפרישה ואת האפשרות למנעה בתנאי של קבלת החלטה מתאימה. בכך צץ שוב הנושא הישן: אין להיות חבר בארגון שאינו אוסר על חבריו להשתייך גם לארגון המשותף עם הליברלים.

נראה, שד"ר אונא התקשר מיד עם מזכ"ל ארגונו, הד"ר קרליבך. זה כתב לד"ר מונק, כדרכו במגמה לפשר. בין השאר כתב לעמיתו הברלינר:

> ההחלטה עליה הודעת יכולה להביא לידי משבר חמור ביהדות הנאמנה לתורה בגרמניה.[...] לא ידעתי על מעשהו של דינמן כי אני קורא גרוע של עיתונים.[...] אף אם עוברים בשתיקה על תמרון זה של דינמן, שאינו הופך טוב לרע, אין כל סיבה לחילוקי דעות בארגון הרבנים שלנו.[...] ברצונך או בשיקולך לפרוש מאיגוד הרבנים המסורתיים נאמני התורה בגרמניה ניתן לשמוע את ההד של תביעת איגוד הרבנים האורתודוכסיים המועלית במקביל - להיפרד מאלה שהם חברי איגוד הרבנים הכללי. לדעתי מצויה החשיבות המוסרית של איגוד הרבנים שלנו בכך שהוא כולל את כל שומרי התורה וכך מייצג את המשקל הכולל של קולות הרבנים הנאמנים בשאלות העיקריות הגדולות. אם מעל לראשו של איגוד הרבנים המסורתיים נאמני התורה יהיה תלוי חרב האיום של פרישתם של אנשים כמוך, כמיכלסקי וכקליין מנירנברג, הרי התוצאה תהיה, לדעתי, נזק חמור למשקל האורתודוכסיה, הזעום בלאו הכי.

בהמשך דבריו ציין הרב קרליבך שהופמן (מפרנקפורט) ואחרים כמותו לא יפרשו מהאיגוד הכללי. לא מזמן עשה בעצמו נסיון כלשהו להביא לידי החלטה שיש בה המלצה שלא להצטרף לאיגוד הכללי בעתיד - אך נסיון זה לא רק נכשל, אלא אף העלה סכנת פרישה מהצד שכנגד.

> ואף על פי כן לא תוכל בשום פנים לשלול מהופמן את היותו שייך לאורתודוכסיה או להאמין שאי פעם יאבד את ערכו כרב אורתודוכסי בגרמניה.[...] דוקא אותם חוגים של רבני האורתודוכסיה הקהילתית הקריבו קרבנות גדולים בשאלת ההימום. הם חשו את הסכין על גרונם, באופן שונה לגמרי מאשר אנחנו, עמדו באופן אחר לגמרי תחת לחץ של הקהל, הקהילות והנהלותיהן.[...] ומה תהיה המסקנה אם הם יוכלו לדבר באספותינו בלא הקבוצה הנגדית? ודאי ימשכו את רוב הרבנים לצידם, ומבלי שיינתן היתר מפורש ישיגו אפשרות של שחיטה לחולים ולנזקקים וכיוצאים בהם באיזו צורה שהיא. כך ישיג אותו זעזוע של האחדות במעמד הרבנים הגרמניים תוצאה הפוכה מזו שתרצה להשיג בפרישתך.
>
> הריני מבקשך מאוד לחזור בך מהחלטה שיש בה עיוות לכל מהלך חייך.[46]

על נכונה הבין הרב קרליבך שיותר מעניין מסוים כלשהו, חמור ככל שיהיה, פועלים כאן תחושות ולחצים. הלחצים הללו נבעו מתחושה שלא לרצות בקשרים עם אותם אנשים המדברים בשם יהדות פרטית משלהם. לדעתנו אין מן הצדק למצוא במכתב של הרב קרליבך ותרנות כלפי הליברלים, אדישות או העדר רצון להאבק: דברים כגון אלה אינם תואמים את אישיותו. לקורא במאמרים שכתב עוד בטרם היותו משמש ברבנות ובוודאי מאז החל לכהן כרב (כמו בפולמוס נגד "קוי היסוד" הליברליים, במאמרו "ברכה אחרי..."[47] ועוד) יתגלה איש הלוחם על דעותיו ולמען העניין המשותף לציבור הדתי. במכתבו לד"ר מונק מתבלט איפוא כושר אבחנתו בין עיקר לטפל: לא במעשה מסויים העיקר, אלא בנוהג בכלל; החשיבות איננה בתגובה מסויימת אלא בעקרון חיים המחייב עמידה איתנה וחזית מלוכדת במקום פרישה (כשמבין שורות מכתבו משתקפת כמדומה המלה "עריקה"!). לא ייפלא איפוא, שאיש רוח כד"ר מונק הבין את כוונת הרב מאלטונה, ותוך כדי פולמוס עמו והצדקת עמדתו שלו, ניכרת בכל זאת כעין נסיגה:

> וכך השיב הרב מונק:
>
> אין בדעתי לומר, שהשקפתך על המצב היא הנכונה.[...] נקודת המוצא שלי היתה הקבלה

44) מכתב מיום 3.5.35; העתקו נשלח על-ידי ד"ר מיכלסקי לרב אונא, **מחי"ג**, תיק 102 י', מסמך 102.

45) בכתב יד, ללא תאריך, **מחי"ג**, תיק 102 י', מסמך 103.

46) מכתב מיום 13.5.35, **שם**, תיק 102 י', מסמך 108.

47) "*Nachbrocho*", פורסם ב-**דר איזראליט**, 30.7.36. עמדתי על עניין זה במאמרי הנזכר בהערה 20.

בשתיקה של ארוע באספת ארגון הרבנים הליברליים, שחדר לידיעת הציבור עוד בטרם פורסם בעיתון של "האגודה המרכזית" [48]. שינוי מצב זה של שתיקה - זה הדבר אשר ביקשתי. ועדיין לא חל בכך שינוי.

אותי מבהיל, שאיש כיוסף כקרליבך ממעט מערכו של המעשה של דינמן ורואה בו תמרון, וזאת על אף הצביעו על פעולתו של פוגלשטיין, שעד היום לא נדחתה בברסלאו. כיצד תוכל לכתוב בלב קל שהמעשה "אינו הופך טוב לרע"! כיצד תוכל אף לקבוע שאילו עברו על האגיטציה של דינמן בשתיקה לא היתה כל סיבה (!) לחילוקי דעות בקרב איגודנו! הרי תהום של ממש פעורה בינינו ב[פירוש] עניין זה.[...] לא היחס לאיגוד הרבנים האורתודוכסי, אלא עובדת המעשה, אם לא תבוטל, מוליכה אותי מתוך איגוד אליו השתייכתי זה עשרות בשנים.

מאוחדים אנו בהערכה שיש לפעול בדחיפות למנוע פרישה. בישיבתנו הקרובה תהיה ההנהלה מודעת לאחריותה.[49]

אם העתיק ד"ר מיכלסקי את ההדגשה העיקרית לדרך השניה, לפרישה, ואם התיחס ד"ר קרליבך בעיקר לאיום זה, הרי ד"ר מונק החזיר את ההדגשה שוב לדרך הראשונה - להחלטת הגינוי. ואכן ההנהלה התכנסה כעבור שבוע לדון בבעיה. מצד אחד רבץ על חבריה צל איום הפרישה של הרבנים בפרנקפורט ואולי אחרים כמותם לא יסכימו לעזוב את האיגוד הכללי ועלולים לפרוש מאיגודם אם תתקבל החלטה בניגוד להכרתם. לכולם היה ברור, שמעשי הליברלים בניסוח ה"חיתר" של דינמן ובעקבותיו של פוגלשטיין מסוכנים מהרבה בחינות: לקיום של שחיטה כשרה אף מעבר לגבולות גרמניה; לעצם קיום בית כשר בגרמניה; לקיום מעמד הרבנים; ולהלכה. על כן הכרעת הרבנים היתה צריכה להיות עקרונית מאוד ויחד עם זאת זהירה מאוד, לבל תערער את קיום האיגוד המסורתי עצמו.

בפרוטוקול מאותה ישיבה נכתב כך:

> סדר היום כלל קודם כל את שאלת השחיטה. בגלל מקרה שאירע הודגש, שאין כל אחד רשאי להחליט על דעת עצמו. העושה כן מסכן את היהדות בפילוג חדש. על כן אין לנהוג בדרך אחרת מאשר לבדוק את כל הדרכים המאפשרות הקלות במשק הבית הכשר, תוך מגע מתמיד עם בעלי הסמכות ההלכתיים העולמיים ומעקב אחרי המחקר המדעי; אולם עד אז יש לשמור בנאמנות ללא סייג על המורשה שהנחילו לנו אבותינו[50].

הויכוח לא נסתיים[51] אך הבעיה ירדה מדרגת חשיבותה הראשונה, ובמקומה החלו לעלות בעיות בוערות אחרות.

ו.

ראינו בפולמוס שהתנהל בקרב האורתודוכסיה בגרמניה שלושה נושאי דיון שמהם שניים נבעו מבעיה משותפת אחת. הנושא הראשון היה, האם יכולה האורתודוכסיה הבלתי-תלויה להרשות לעצמה לפעול יחד עם ה"מזרחי", אשר לדעתה ספק הוא אם אפשר לקרוא לו ולמשתייכים אליו "ארגון של נאמנים לתורה". היו בקרב האורתודוכסיה הקהילתית וארגון הרבנים המסורתי כאלה, שדעתם לא היתה רחוקה מזו של האורתודוכסיה הקהילתית. לעומת זאת, איש כד"ר יעקב הופמן בפרנקפורט דמיין, ממעצבי דרכה של האורתודוכסיה הקהילתית ומגדולי רבניה של גרמניה, היה גם מראשי המזרחי, ולא ניתן לשלול ממנו את מעמדו כרב מ"נאמני התורה". אך באורתודוכסיה הבלתי-תלויה היו מנהיגים כד"ר יצחק ברויאר שראו סכנה ב"ציונות עם תפילין" (קרי:המזרחי). הרב ד"ר קרליבך צפה שהתנגדות להתמזגות האיגודים צפויה דווקא מצד רבני האורתודוכסיה הקהילתית בפרנקפורט, ואכן חששו היה מוצדק: כי המובילים במסע ההתנגדות היו שני רבניה של הקהילה הגדולה בפרנקפורט דמיין.

עיון מעמיק יותר במקורות מעלה את המחשבה, שמקור הפולמוס היה נעוץ במידה רבה בתולדותיה של הקהילה הנפרדת בפרנקפורט, בעובדת היותה ראשונה בקהילות הפורשות מן הכלל (קהילות "עדת ישורון") במאה התשע-עשרה. משנרתעו בזמנו הליברלים מפני תוצאות הפילוג ויתרו על תביעות של בלעדיות בהנהגת הקהילות, ובכך אפשרו הישארותו וקיומו של זרם אורתודוכסי בתוך קהילות כוללות; תופעה זאת היא אשר גרמה לוויכוח החריף בתוך מחנה האורתודוכסיה הפורשת. ויכוח זה הותיר משקע עמוק של יחסים מעוררים בין חלקי היהדות הנאמנה לתורה דווקא בעיר פרנקפורט שהיתה לא רק עריסת הפרישה אלא מרכז חשוב ליהדות גרמניה בכלל. רמיזתו של ד"ר קרליבך לתחושות חפועלות בוויכוח בזמנו אף כי בהקשר אחר, היתה מכוונת בלא ספק למשקע זה. בתחילת ההתמודדות בין שני חלקי היהדות הנאמנה לתורה בגרמניה בסוף המאה הי"ט עדיין לא היתה קיימת הציונות הדתית. בהיותה תנועה פוליטית-חילונית בעיקרה עוררה הציונות התנגדות ביהדות שומרת התורה, בתוך הקהילות הגדולות ובקהילות הנפרדות כאחד. אך משהתגבש בציונות זרם דתי בדמות המזרחי לא יכלו ואף לא רצו הקהילות הגדולות, המקיפות, להסתגר בפניו וכך

48) *CV-Zeitung*, עתון "האגודה חמרכזית של אזרחים גרמניים בני הדת היהודית".

49) 22.5.35, **מחי"ג**, תיק 102 י', מסמך 111.

50) מכתב מיום 30.5.35, **שם**, תיק 102 י', מסמך 112. באותה ישיבה גם הספיד ד"ר אונא את ד"ר וולגמוט מקיצינגן, שהיה צד בכל הדיונים ונפטר באותם הימים.

51) לא נמסרה הודעה רשמית בתום האסיפה, ועדיין התנהלה התכתבות על הודעה שכזאת בין ד"ר קרליבך, ד"ר יואל יעקובוביץ (האחראי לכשרות בקהילת ברלין, שהיגר אחר-כך לאנגליה) וד"ר אונא. אך אלה היו רק ספיחי הדיון.

מצא לו אחיזה בקהילות גם זרם של שומרי תורה ציונים. אף בין גדולי התורה באורתודוכסיה הקהילתית היו ציונים. העובדה שהקהילות הגדולות נתנו בתוכן מקום לציונות גרמה להתחזקות ההתנגדות לאורתודוכסיה הקהילתית מצד הקהילות הנפרדות. כאשר עלה על כסא הרבנות בפרנקפורט איש מראשי דובריה ונציגיה של הציונות הדתית, הרב הופמן, החריף הפער. על כן יהיה נכון לומר שבשום עיר גרמנית לא העמיק והחריף הסכסוך ויצר ניגודים חברתיים כבפרנקפורט דמיין.

אולם אי אפשר היה להתעלם מבעיות הזמן. בימי שלטון הנאצים עלתה בערים רבות בגרמניה התביעה לאחדות יהודית. למאבק משותף נגד הסכנות האורבות. גם פרנקפורט היהודית לא יכלה לעצום עיניה בפני מציאות התקופה, והוויכוח שתארנו מלמד על כך. אך מעבר לדיון לא הגיעו, והפילוג נשאר בעינו גם בימים של ערב חוקי נירנברג. הזעזוע של השנים 1933-1935 לא היה עוד די חזק, האשליה עוד גדולה מדי והניגודים החברתיים מושרשים מדי.

חטיבה שנייה של נושאי ויכוח היתה - שאלת מיזוג ארגוני הרבנים לשם פעילות משותפת מול הליברליזם הדתי המתרחב, ועניין פרישת חברים אחדים (משני הארגונים) בגלל חוסר רצון לשיתוף פעולה עם שומרי תורה הסבורים שיש מקום לשבת יחד עם יהודים ליברליים. לכאורה שני גורמים אלה נראים נפרדים לחלוטין. אולם בכל זאת הם היו חטיבה אחת. בשלב הראשון הוצע על ידי אחדים מיזוג בתנאי שיוכרז כי שיתוף פעולה עם הליברלים פסול ואסור. בשלב השני נאמר: לא נוכל עוד לשבת עם אלה שעד היום לא קיבלו את העיקרון שישיבה עם הליברלים פסולה ואסורה. מתנגדיהם טענו (בשני המקרים) כי אין לקבל את התנאי א) משום שהישיבה המשותפת עם הליברלים הינה הכרחית כדי למנוע התמוטטות רבת היקף של יהדות גרמניה; ב) משום יחס של כבוד למניגים - חיים ומתים - אשר חשבו בעבר - וכן סבורים היום - שאסור להיפרד מן הכלל ולהתנכר לערבות הדדית של ישראל. בין מחייבי השיתוף והערבות ההדדית היו אנשים שגרסו שותפות דומה גם בתנועה הציונית. וכך מתקשרים למעשה כל שלושת הפולמוסים שנדונו כאן.

לשאלה, האם תנאי הזמן אינם מחייבים התלכדות של מחנה הנאמנים לתורה בגרמניה היו כפי שראינו, מי שהשיבו: הן, אך רק בתנאי שהיהדות החרדית המאוחדת תישאר נפרדת מכלל הציבור היהודי, שהוא ברובו המכריע ליברלי; ואחרים השיבו: הן, האחדות נדרשת תמיד ובפרט לנוכח התנאים שהזמן גרמם.

בפברואר 1936 שם השלטון קץ לוויכוח. המפקדה המרכזית של המשטרה הגרמנית שלחה חוזר למשטרות הפוליטיות בארצות גרמניה ובו נאמר שמספר רבנים חתמו על קריאה לייסד "ארגון של יהודים נאמני התורה בגרמניה" שמטרתו ליצור מסגרת משותפת בלתי תלויה, לבנין ארץ-ישראל ברוח התורה. בחוזר המשטרתי ניתנה הוראה לאסור הקמתו של ארגון כזה בכל מקום, ולדווח על כל התפתחות בעניין. הנימוק שניתן היה: הגברת הגירה יהודית לא תצמח מזה וריבוי ארגונים יהודיים רק יקשה על הפיקוח על היהודים.[52]

לא רק התערבות השלטון שמה קץ לוויכוחים, אלא אף התמעטות האישים המנהיגים. רבנים רבים מאוד ואישים מנהיגים אחרים כבר עזבו את גרמניה בראשית ימי השלטון הנאצי, חלקם מרצונם לעלות לארץ-ישראל או להגר סתם, חלקם בלחץ השלטונות העוינים. הדמויות על במת הפעילות הרוחנית היהודית התמעטו בכלל ובקרב האורתודוכסיה בפרט. התופעה גברה במשך הזמן, ומכאן שבמחצית השנייה של שנות השלושים לא היו עוד אישים מהשורה הראשונה שיתווכחו על איחוד או פילוג. המכבש העוין של השלטון הביא להפסקת הוויכוח הפנימי. אמנם היהדות האורתודוכסית עוד התקיימה שנים אחדות, אך היא נאלמה.

52) מחי"ג, תיק 162, מסמך 11.

היודנראט בגיטו לודז' *

דן מכמן

גיטו לודז', ובעיקר העומד בראשו במשך מרבית ימי קיומו - "זקן היהודים" מרדכי חיים רומקובסקי, זכו כבר לתיאורים ומחקרים לא מעטים.[1] אף-על-פי-כן דומה, שמחקר ממצה עדיין מאתנו והלאה, שכן חומר תיעודי רב עדיין מצפה טיפול.[2] לפיכך יש לראות את הדברים שלהלן כניסיון לתרום זוית־ראייה נוספת לתמונה המתחווה של קהילת לודז' בתקופת אסונה.

קהילת לודז' היתה אחת הקהילות היהודיות הגדולות באירופה ערב השואה: בעת הפלישה הגרמנית (1.9.1939) היא מנתה כ-233,000 נפש, כשליש מאוכלוסיית העיר. אמנם, מספר היהודים הצטמצם לאחר מכן, אך ב-1 בדצמבר 1941 עדיין נמנו מעל ל-163,000 יהודים בגיטו, ואף ברגעי הקיום האחרונים - בתחילת יוני 1944 - היתה קהילת לודז' קהילה יהודית גדולה בכל קנה מידה שהוא: בת 76,701 נפש.[3] רומקובסקי היה אדם פעיל ותקיף - ועל כן טבע חותמו על חיי הגיטו. אי אפשר - ולא היה אפשר אז, בימי השלטון הנאצי - להתעלם ממנו או להתייחס אליו בביטול. משום שתי הסיבות הללו היה רומקובסקי לאחת הדמויות המרכזיות הנזכרות תמיד בכל דיון בסוגיית ההנהגה היהודית בתקופת השואה. על-פי-רוב נכלל הוא בחבורת ה"יודנראטים"[4] ה"רעים", במחיצתם של משה מרין משלזיה העילית המזרחית, יעקב גנס מווילנה, ואברהם אשר ודוד כהן מאמסטרדם. אמנם, יש מיוצאי לודז' המייחסים לו את ההישרדות הממושכת של הגיטו - עד לקיץ 1944, זמן קצר לפני שחרור האזור בידי הסובייטים, אך כבר הראה ש' קראקובסקי שאין להערכה זאת על מה שתסמוך מן הצד הגרמני.[5] לאחרונה נעשה גם סרט דוקומנטארי שוודי על רומקובסקי, המנסה להציגו באור חיובי למדי.

* המאמר מבוסס על הרצאה שנישאה ביום עיון שנערך מטעם "יד ושם" וארגון יוצאי לודז' לציון 40 שנה לחיסול גיטו לודז', יד ושם, ז' בתשרי תשמ"ה/ 3 באוקטובר 1984.

1) הספרות העיקרית היא זו:
י' ומ' אורבך, "מצבם של שרותי הבריאות בגיטו לודז'", **קורות**, כרך ז', חוב' ג-ד' (כסלו תשל"ז), עמ' 246-271; חוב' ה-ו' (חשוון תשל"ח), עמ' 261-288.
ש' אש, גרמני בגיטו לודז', **עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו**, ירושלים תשל"ג, עמ' 296-316.
י' ביאלוסטרוצקי, "התנאים בגיטו לודז' וחיסולו", **ילקוט מורשת** כ"ו (חשון תשל"ט/נובמבר 1978), עמ' 99-113.
י' גירשט, **זכרונות מימות גיטו לודז'**, ירושלים תש"ט.
מ' גרוסמן, **צלם חילך בגיטו**, [תל-אביב] תש"ל.
א' וואלף יאסני, **געשיכטע פון יידן אין לאדזש אין די יארן פון דער דייטשער יידן-אויסראטונג**, 2 בענד, תל-אביב 1960-1966.
י' טאבאקסבלאט, **חורבן לאדזש**, בוענאס-איירעס 1946.
י' טרונק, **יודנראט**, ירושלים תש"ם.
יידיש לאדזש, יזכור-בוך, מעלבורן 1974.
י' ניירנברג, **תולדות גיטו לודז' בשנות החורבן היהודי**, ניו-יורק 1948.
פ' פודה (פודמסקי), "הרהורים על ייחודה של המחתרת בגיטו לודז'", **ילקוט מורשת** י"א (כסלו תש"ל/נובמבר 1969), עמ' 59-67.
פנקס הקהילות: פולין (א) - לודז' וחגליל, (בעריכת ד' דומברוסקה וא' ויין), ירושלים תשל"ו, עמ' 22-37.
ש' פראנק (פרענקל), **טאגבוך פון לאדזשער געטא**, תל-אביב 1958.
פ' פרידמן, "גואלי-שקר בגיטות פולין", **מצודה** ז' (לונדון 1954), עמ' 602-618.
ש' קראקובסקי, "המנגנון הנאצי ופעילותו בניהול וחיסול הגיטו בלודז'", **יהדות זמננו** 3 (תשמ"ו) (בדפוס).
The Chronicle of the Lodz Ghetto (L.Dobroszycki, ed.), New Haven-London, 1984.
A. Eisenbach, ***Ghetto Lodzkie***, Lodz 1946.
L. Tushnet, ***The Pavement of Hell***, New York 1972.

2) בארכיון יד ושם הצטבר חומר רב על מנהלת הגיטו הגרמנית והן על הבטי החיים היהודיים.

3) הנתונים מתוך **פנקס הקהילות: לודז'**, עמ' 24 (ושם, בעמ' 35, מספרים שונים במקצת). חשוב להדגיש, כי בשל התמותה הגבוהה היה מספר היהודים שעברו דרך הגיטו וחיו בו תקופת-מה גדול הרבה יותר; אייזנבך, **גיטו לודז'**, (עמ' 13, 243) מעריך שעברו דרך הגיטו כ-300.000 איש.

4) "יודנראט" משמש כאן כמונח מקצועי, כפי שנתקבל במחקר. כידוע, שימשו מונחים גרמניים שונים למועצות היהודיות. בלודז' דובר בדרך-כלל על "אלטסטנראט" (מועצת זקנים), אם כי מופיע גם המונח "יודנראט".

5) קראקובסקי, המנגנון הנאצי וגו'.

העמדות הקוטביות הללו ידועות לכל העוסק בנושא הרגיש של היודנראטים. הללו הן פועל יוצא מבעייתיות העמידה בראש הציבור היהודי בתקופה הקשה ביותר לעם ישראל; בעייתיות זו הגיעה לשיא חריפותה בתקופת הגירושים, עת הטילו הגרמנים על ראשי היודנראטים וחבריהם לשמש בתפקיד שלא אפשר היה לצאת ממנו נקי. ברם, יש להבחין בין שתי רמות לדיון בבעייתיות זו: רמת הדיון ההיסטורית, ורמת הדיון המוסרית (אף כי קשה להפריד ביו השתיים). הדיון ההיסטורי צריך לבחון את לודז' והנהגתה במסגרת המצב הכללי על אפשרויותיו; הדיון המוסרי כללי יותר ומנסה ללמוד לקח - דרכי "עשה" ו"לא תעשה" לדורות. לגבי לודז' עיקר הדיון עד היום נטה לכיוון המוסרי; גם הניתוחים ההיסטוריים לקו בבחינת הדברים במעגל מצומצם ביותר - של לודז' בשנים 1939-1944 בלבד.[6]

אך לודז' לא היתה בחינת אי בודד, אלא נכללה בתהליכים ומרקמים רחבים יותר. ראוי איפוא להתחיל בדברים על צמיחת רעיון "היודנראט", למען נוכל למקם את המקרה של לודז'.

* * *

בתחילת שלטונם של הנאצים בגרמניה לא תמכו השלטונות בהתלכדות של הציבור היהודי תחת הנהגה אחת. באותה עת לא היתה עדיין מדיניות אנטי-יהודית בעלת קו ממוקד וברור, ושאלת רצח היהודים כלל לא עלתה על הפרק. מגמות שונות היו קיימות במדיניות האנטי-יהודית: חקיקה מפלה, נישול כלכלי, עידוד ההגירה.[7] במסגרת מגמות אלה לא רצו השלטונות בהתלכדותם של היהודים, שעלולה היתה לדעתם לחשלם ולחזק את אחיזתם במדינה. בקיץ 1933 כתב המומחה לחקר הגזע במשרד הפנים הגרמני, הד"ר אחים גרקה:

> תהא זו טעות יסודית לאגד את היהודים בארגון [אחד] תחת מושל ליהודים... כי על ידי כך יכולים היהודים לקבל לנצח עוגן חוקי בגרמניה, נציגות למשאלותיהם והסדר לקשריהם החשאיים, וייווצר הרושם כאילו הם מיעוט לאומי.[8]

הרוזן פון בילוב-שוואנטה, ראש "רפראט דוטשלאנד" (היא המחלקה לענייני יהודים) במשרד החוץ אמר זמן-מה לאחר מכן:

> [אני מזהיר מפני] ניהול מו"מ או עריכת הסכמים עם ארגונים יהודיים או גופים יהודיים כלשהם בשאלה היהודית.[9]

ושרות הביטחון של הס"ס (- הס"ד) ציין בדוח סודי מהחודשים מאי-יוני 1934, כי

> אם ומתי ייצא אל הפועל איחוד מוחלט של היהדות הגרמנית - דבר זה תלוי בראש ובראשונה בצד שכנגד, הצד הגרמני. אך קידום ההתפתחות המובילה בכיוון זה מביא עמו, במצב הנוכחי של הבעיה, סכנה גדולה למדי, שעדיין לא עמדו על טיבה די הצורך. שכן, עלול לקרות, שלא נצליח להביא את היהודים שלנו לידי הגירה... אנו ניאלץ אולי אף להכיר ביהודים כבמיעוט, והם יישארו כריחיים על צווארנו עד עולם. סכנה זו גוברת והולכת ככל שהיהודים מרגישים את עצמם בגרמניה כמיעוט. אנו בעצמנו מסייעים להלך מחשבה זה, כשלמען פישוט הטכניקה של ניהול משא ומתן וייעול שיטת הפיקוח, אנו מכירים בהם ככלל, ומנהלים משא ומתן עם נציגויותיהם הארציות ועם ועדיהם הארציים וכו', במקום לעשות זאת עם קבוצותיהם הבודדות.[10]

הביטויים הללו נשמעו בקרב הגופים המרכזיים ביותר שנגעו בשאלה היהודית. ואכן, "הנציגות הארצית של יהודי גרמניה" קמה בספטמבר 1933 ביוזמת יהודי גרמניה עצמם, עקב תחושתם

6) לגישה משווה ראה: י' גוטמן, "בעיות עבודת-היהודים בשירות הגרמנים במזרח-אירופה בתקופת מלחמת העולם השנייה", **ציון** מ"ג (תשל"ח), חוב' א-ב, עמ' 133-158; הנ"ל, "הקונצפציה של העבודה בתפיסת היודנראט ומשמעותה במציאות", **דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית** (בעריכת י' גוטמן), ירושלים תש"ם, עמ' 129-154; ד' מכמן, החנהגה היהודית, **בימי שואה ופקודה**, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשמ"ו, יחידה 10 (בדפוס). גם טרונק בספרו **יודנראט** מביא דוגמאות רבות מלודז', אך אין בו ניתוח כולל של ההנהגה בלודז' לעומת ההנהגה במקומות אחרים.

7) הספרות בעניין זה עצומה. מחקרים מרכזיים הראויים לציון הם: K. A. Schleunes. ***The Twisted Road to Auschwitz***, Urbana - Chicago - London 1969. U.D. Adam. ***Judenpolitik im Dritten Reich, Düsseldorf 1972***
או' ד' קולקה, **'הבעיה היהודית' בריך השלישי: מקומה כגורם באידיאולוגיה ובמדיניות הנאציונאל-סוציאליסטית ומשמעותה לקביעת מעמדם ופעילותם של היהודים**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח. תיאור מסכם של ההתפתחות: ד' מכמן, המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים 1933-1939, **בימי שואה ופקודה**, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשמ"ה, יחידה 5. כמו כן ראה: ש' פרידלנדר, "מאנטישמיות להשמדה: מחקר היסטוריוגראפי על המדיניות הנאצית כלפי היהודים ותרגיל באינטרפרטאציה", **קובץ יד ושם** ט"ז (ירושלים תשמ"ה), עמ' 1-39.

8) מצוטט ב-**Gemeinde - Zeitung Für die israelitische Gemeinde in Württemberg**, 10 (1933), **Nationalsozialistische Monatshefte**, no. 38 (1933).

9) קולקה, **'הבעיה היהודית'**, כרך ב/1, עמ' ה'.

10) או' ד' קולקה, **חמגמות ב"פתרון הבעיה היהודית" בריך השלישי**, מבחר מקורות לתרגיל, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב, עמ' 48.

שבעיות השעה מחייבות התמודדות מתוך אחדות.[11] פירושו של דבר, שלא נכפתה על היהודים "ראשות" מתוך כפייה מבחוץ; הם הצמיחו "מנהיגות" מתוכם.[12] יתרה מזאת, ה"נציגות" ביקשה בדרכים שונות לזכות בהכרה רשמית מצד השלטונות, אך לא נענתה.[13]
מצב זה נשאר בתוקפו עד לסוף 1938 - עד לפוגרום "ליל הבדולח". אולם, עוד קודם לכן נבטו ניצנים ראשונים של שינוי ביחס השלטונות להנהגה יהודית. שינוי זה היה תוצאה מתהליך כללי יותר שהתרחש ברייך השלישי והוא: עליית כוחו של הס"ס. ב-1936 השלים הימלר את השתלטותו על המשטרה הגרמנית על כל חלקיה. בכך זכה הס"ס, שהימלר עמד בראשו, לעמדת כוח מרכזית ביותר במדינה, וכן האציל על המשטרה אלמנטים רבים מאופיו האידיאולוגי. מאידך גיסא, התחזק גם הצביון המשטרתי של הפעילות האידיאולוגית. מאז אביב 1937 החלו המחלקה היהודית בס"ד (מחלקה II 112, היא מחלקתו של אדולף אייכמן), ואחרי כן גם המחלקה המקבילה בגסטאפו, לזמן מנהיגים יהודיים למשרדיהן, כדי לברר מה מתרחש במסגרות היהודיות. כך התפתחה מערכת יחסים חדשה בעלת אופי של פיקוח הדוק על הציבור היהודי, המלווה בהפחדות המצמצמות את חופש התמרון בידי המנהיגים. היסוד המהותי בתמורה שחלה נמצא בפיקוח החדוק ובערעור המצב הקודם, ולאו דווקא בתופעה של הנחתת פקודות על ההנהגה היהודית מצד השלטונות (תופעה שתתפתח רק בשלב מאוחר יותר).
באופן מגובש יותר באה התמורה לידי ביטוי עם סיפוחה של אוסטריה בחודש מארס 1938. אייכמן הגיע לווינה, פיזר את הקהילה וארגן אותה מחדש במתכונת שונה בתכלית: מעתה כל יהודי וינה, ואחר-כך כל יהודי אוסטריה, נכללו באורח מחייב בתוך הארגון החדש, והיו כפויים להישמע להוראות העומד בראשו.[14] זה מצידו, קיבל את רוב הוראותיו מהשלטונות. כך החל הס"ס לכפות את דרכו בפתרון הבעייה היהודית על הרייך השלישי. הס"ס רצה באותה תקופה בהגירה בכל מחיר, וארגון יעיל של היהודים, שהיה בו כדי לפשט את התהליכים ולזרזם, עמד בראש מעייניו - בניגוד למדיניות שננקטה קודם לכן. בעקבות הצלחתו של הנסיון בווינה, יושמה שיטתו של אייכמן באופן רחב יותר בגרמניה כולה (לאחר "ליל הבדולח"). בראשית 1939 הוקמה "רשות ארצית מרכזית להגירת יהודים", והארגון היהודי הכלל-ארצי, "האיחוד הארצי של היהודים בגרמניה", הוכפף לה בסופו של דבר.[15] עם סיפוחה של צ'כיה במארס 1939 יושם גם בה אותו העיקרון,[16] ואף בעיר החופשית דאנציג הצליחו השלטונות הנאציים המקומיים (שעדיין לא היוו באופן רשמי חלק אינטגראלי של הרייך) לכפות על הקהילה היהודית הישמעות לחם במסגרת של מדיניות ההגירה המוגברת.[17]
כללו של דבר: התחזקות הס"ס, התבלטות המחלקה היהודית של אייכמן והמעבר לשלב חדש במדיניות האנטי-יהודית (הוא שלב כפיית ההגירה) - כל אלה שינו את התפיסה הגרמנית בדבר צורת אירגונם של היהודים והנהגתם, וגיבשו דגם כללי של מה שמכונה "יודנראט".

* * *

כל זה קדם ל-1 בספטמבר 1939, יום פלישתה של גרמניה לפולין וראשיתה של מלחמת העולם השנייה. עם הפלישה חלה הסלמה במדיניות כלפי היהודים, אולם לא הוחלט עדיין על "הפתרון הסופי".[18] באותה העת מדובר היה על "מטרה סופית" כהגדרתו של ריינהארד היידריך, ראש

11) א' מרגליות, **ההגובה המדינית של ארגונים ומוסדות של יהודי גרמניה על המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים 1932-1935**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א; הנ"ל, "הפולמוס בשאלת הנהגתה של יהדות גרמניה בשנים הראשונות לרייך השלישי (1933-1938)", **קובץ יד ושם** י' (תשל"ה), עמ' 95-109; הנ"ל, "נציגות יהודי גרמניה ברייך השלישי," **ילקוט מורשת** ג' (כסלו תשכ"ה/דצמבר 1964), עמ' 89-107.

12) להבחנה בין "ראשות" ו"מנהיגות" ראה: "Leadership", ***International Encyclopaedia of the Social Sciences***, New York 1968, p.92.

13) ראה למשל תגובת ה"נציגות" לחוקי נירנברג, **חשואה בתיעוד** (בעריכת י' ארד, י' גוטמן וא' מרגליות), ירושלים תשל"ח, עמ' 79-81; והדברים המובאים אצל ע' הילדסהיימר, **הארגון המרכזי של יהודי גרמניה בשנים 1933-1945, מעמדו במדינה ובחברה היהודית**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 44.

14) ח' רוזנקרנץ, "יהדות אוסטריה בין הגירה כפויה לבין גירוש", **דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית**, עמ' 55-62.

15) או' ד' קולקה, ה"התאחדות הארצית של היהודים בגרמניה" 1938/9-1943, **דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית**, עמ' 37-48.

16) ר' בונדי, **אדלשטיין נגד חזמן**, תל-אביב תשמ"א עמ' 186-187; היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, פרוטוקול ישיבה 19 (27.4.61), עמ' 7; העיתון היהודי בפראג מתאריך 26.7.1940, מובא בתרגום אצל קולקה, **המגמות**, עמ' 147.

17) א' שטרן, **יהודי דאנציג 1840-1943: התערות, מאבק, הצלה**, [תל-אביב] תשמ"ג, עמ' 85-88, 215-302; וכן דוח-מצב סודי רבע-שנתי ראשון לשנת 1939 של הס"ד, מובא בתרגום אצל קולקה, **המגמות**, עמ' 144.

18) בשנים האחרונות מתנהל פולמוס ער על "הפתרון הסופי" ודרכי התגבשותו, ואין כאן המקום לפרט. ברם, מרבית החוקרים מסכימים שלא נתקבלה החלטה על הפתרון הסופי לפני 1941. סקירות מקיפות על הדעות השונות - במאמריהם של או' ד' קולקה, כ' ר' בראונינג ות' מומזן בקובץ **ההיסטוריוגראפיה של תקופת השואה**, ירושלים תשמ"ו (בדפוס).

המשרד הראשי לבטחון הרייך. פירושה היה ריכוזם של יהודים במוקדים מסוימים לקראת שילוחם ל"שמורות" או לריכוזים מעבר לים. גורלם הסופי של היהודים במקומות הללו לא היה ברור כל צרכו, אך מביטויים שונים ניתן ללמוד, כי היתה תקוה שהיהודים יתבלו בהם; אף-על-פי-כן אין הדבר זהה לרצח היזום והמאורגן המתבצע מאז 1941 במסגרת "הפתרון הסופי".[19]

בימים הראשונים לכיבושה של פולין נזכרים לראשונה המושגים "יודנראט" ו"אלטסטנראט" אצל מעצבי המדיניות האנטי-יהודית - היידריך ואייכמן. וכך סוכם הדיון בין היידריך למפקדי האיינזאצגרופן, שגם אייכמן השתתף בו, ב-21 בספטמבר בברלין:

בכל קהילה יהודית יש להקים מועצת-זקנים יהודית, אשר תורכב ככל האפשר מאישים סמכותיים והרבנים שנותרו. מועצת הזקנים תמנה עד 24 גברים יהודים (בהתאם לגודל הקהילה היהודית).

היא תישא **במלוא האחריות** שבמשמעות מלה זו, לביצוע מדויק, ולפי לוח הזמנים, של כל ההוראות שניתנו ויינתנו.[20]

תוך ימים ושבועות אחדים הוקמו ברבות מהקהילות היהודיות בשטחים שנכבשו "מועצות יהודים". דרך ההקמה לא היתה אחידה, אך בדרך-כלל מונו לחברים במועצות ולראשיהן אנשים משרידי ועד הקהילה הישן או אנשים שהיו פעילים בתקופת הקרבות ומיד לאחריהן למען הציבור היהודי, ואשר באו עקב פעילותם במגע עם השלטונות הגרמניים. אולם לפעמים הועדפו דווקא מי שדיברו גרמנית היטב.

לודז' לא יצאה מכלל המסגרת שתוארה כאן. היא נכבשה ב-8 בספטמבר 1939, ויושב ראש הקהילה, לייב מינצברג, ברח. ב-12 בספטמבר התארגנה הקהילה מחדש וסגן היושב ראש, אברהם לייזר פליבאצקי נבחר ליושב ראש. מרדכי חיים רומקובסקי, שהיה חבר מועצת הקהילה והנהלתה, נבחר לסגנו. אך יומיים לאחר מכן - עוד לפני ההתכנסות הנזכרת של ראשי האיינזאצגרופן אצל היידריך בברלין - פיזרו מוסדות הקהילה בידי הגרמנים. רק ב-13 באוקטובר אורגנה הקהילה מחדש, והפעם על פי החלטה של הגרמנים; רומקובסקי מונה ל"זקן היהודים". הסיבה להיבחרותו של רומקובסקי אינה נהירה עדיין. מכל מקום, טענתו של פ' פרידמן, המסתמכת על "ניצולי לודז' רבים", כי רומקובסקי התאמץ להשיג את התפקיד[21] אינה מוכחת, ואף נראית בלתי הגיונית על רקע המצב בלודז' באותו הזמן. יש לשים לב לחקשר: תקופת הבינויים בין פיזור מוסדות הקהילה חישנים לבין מינויו של רומקובסקי היתה תקופת אימים - התעללות ביהודים ברחובות, חסימת חשבונות בנקים, איסור לסחור בטקסטיל (אותו ענף כלכלי חשוב של יהודי לודז'), חיפושים בבתי היהודים, שוד חנויות, מצודים לתפיסת אנשים לעבודות (בסיוע "פולקסדויטשה" מלודז'), ועוד. משמע, החיים היהודיים המאורגנים התמוטטו, והציבור חי בפחד עצום. במצב זה הביא מינויו של רומקובסקי, שהיה אדם בעל עבר של פעילות ציונית וקהילתית, אנחת רווחה, אך בשל אי-הבהירות של המצב והסכנות הטמונות בו אין נראית לנו כסבירה התאמצות יתרה לקבלת התפקיד. בעקבות מינויו התעורר שביב של תקווה בין היהודים, כי ניתן יהיה לשקם מסגרות להתמודדות עם המצב הקשה. התקוות הללו נכזבו בחלקן, כי מצב פרוע נמשך גם לאחר מכן, ורבים עזבו אפוא את העיר ופנו למקומות אחרים, בעיקר לווארשה. בדצמבר 1939 ובינואר 1940 היו עוד מעצרים וגירושים שאורגנו בידי השלטונות, חלקם במסגרת הגרמניזציה המיידית של לודז'[22] וחלקם במסגרת ההכנות להקמת הגיטו שאותו הגה מושל המחוז פרידריך איבלהר כבר בדצמבר 1939. שלב האימים של הפרעות, הגירושים והפגיעות הגיע לשיאו ונסתיים גם יחד עם הכניסה לגיטו. הצו לעקירה לשם פורסם ב-8 בפברואר 1940, וב-1 במארס נערך פוגרום ביהודים אשר עדיין נמצאו מחוץ לגיטו ("יום הרביעי העקוב מדם").[23]

אף כי המצב לא נרגע עם מינויו של רומקובסקי, בכל זאת הצליח לשפר במקצת את המצב. למשל, בתחילת דצמבר בוצעו גירושים של יהודים לגנראל-גוברנמן באופן פתאומי ובתנאים חמורים ביותר, אך בהשתדלות המועצה היהודית ניתן ליהודים לארגן את הצד הטכני של הגירושים שנערכו לאחר מכן. ואכן, התנאים שופרו: ניתנה יותר שהות להתארגנות ואף סודר מענק כספי לכל עוזב. הצלחה חלקית זאת חשוב לזוכרה, כי בעת הגירושים למחנות ההשמדה בשנת 1942 חשבו במונחים של ארועי סוף 1939.

ברם, גם המועצה עצמה פעלה בתוך המצב הפרוע. שלושה ימים לאחר מינויו, ב-16 באוקטובר 1939, הודיע רומקובסקי ל-31 איש, שהם מונו לחברי המועצה (שכונתה "בייראט", כלומר, מועצה שעל יד היו"ר). אין להתפלא על מינוי חברי המועצה והעדר בחירתם בידי נציגים, שכן סעיף מפורש בכתב המינוי של רומקובסקי מטעם מפקד העיר לייסטר קבע דרך זאת.[24] רוב חברי המועצה לא היו בעלי נסיון ציבורי, אך ידוע, כי ערכו דיונים ולא קיבלו את דברי רומקובסקי ללא ערעור.[25] אולם, המועצה לא יכלה לפעול בחופשיות. כבר בישיבתה הראשונה, ב-11 בנובמבר

19) אחד הביטויים הללו נמצא בדבריו של פרידריך איבלהר, מושל המחוז שישב בקאליש, ביום 10 בדצמבר 1939: "מובן מאליו, כי הקמת הגיטו אינו אלא שלב-ביניים. אני משאיר לעצמי את ההכרעה, באלו תאריכים ואמצעים יטוהר הגיטו ואתו העיר לודז' מהיהודים. על כל פנים, המטרה הסופית חייבת להיות ביעור מוחלט של מכת דבר זו". - **השואה בתיעוד**, עמ' 156.

20) **השואה בתיעוד**, עמ' 140.

21) פרידמן, "גואלי-שקר בגיטאות פולין", עמ' 604.

22) ראה לעיל, הערה 19.

23) תאור עיקרי ההתפתחות על פי **פנקס הקהילות: לודז'**, עמ' 22-25.

24) לפירוט תהליך מינויו של רומקובסקי ראה טרונק, **יודנראט**, עמ' 25-27.

25) פרידמן, "גואלי-שקר בגיטאות פולין", עמ' 605.

1939, נכח איש גסטאפו גס-הליכות שהטיל חתיתו על חברי המועצה באיימו עליהם באקדח. למחרת אותה הישיבה זימן איש גסאטפו זה יותר מעשרים מחברי המועצה למשרדו ועצרם; כולם, מלבד חמישה, נרצחו. במשך כשלושה חודשים פעל אפוא רומקובסקי עם שרידי מועצתו, ותחת הרושם המפחיד של המגע הראשון עם הגרמנים.

ב-5 בפברואר 1940 הודיע לגרמנים על מינוי מועצה חדשה אשר בה 21 חברים. הרכבת מועצה שנייה זו היתה מלאכה קשה למדי בשל הגורל שהיה מנת חלקם של חברי המועצה הראשונה. ידוע, כי אנשים - בעיקר מקרב האינטליגנציה - התנגדו לקבלת המינוי. רמת חברי המועצה השניה היתה ירודה יותר, וביניהם היו גם מתבוללים ומשומדים, שרק מפאת הכיבוש הגרמני והמדיניות הגזענית הוחזרו ליהדותם. קיים ויכוח אם רומקובסקי היה מרוצה ממצב זה של מועצתו או לא,[26] בייחוד לאור העובדה שלמועצה הראשונה מינה אנשם שגילו עצמאות. מכל מקום, ברור כי בשל היותה של מועצה זו ממושמעת, בשל אישיותו הדומיננטית של רומקובסקי ובשל פניית השלטונות אך ורק ליושב ראש - הפך רומקובסקי לשליט יחיד, והמועצה היתה חסרת חשיבות.

גיבוש מעמדו של רומקובסקי הושלם עם סגירת הגיטו. ראש העיר שיפר ייפה את כוחו לארגן את החיים בגיטו:

> בתוקף הסמכות שהוענקה לי על ידי מושל המחוז... הריני מטיל עליך... ביצוע כל הצעדים הדרושים כיום או שיידרשו בעתיד, לקיום חיים קהילתיים סדירים ברובע המגורים של היהודים. במיוחד עליך להבטיח את הסדר בחיי הכלכלה, בהספקת המזון, בהפעלת כוח אדם, בבריאות הציבור ובסעד ציבורי. הנך מוסמך לנקוט בכל האמצעים הדרושים ולתת את כל ההוראות הדרושות להשגת מטרה זו, ולאכפם באמצעות המשטרה היהודית הנתונה לפיקוחך.[27]

מעתה מתחיל השלב השני בפעולתו, הנמשך עד אוקטובר 1940. תקופה זאת בחיי הגיטו מכונה "תקופת המעבר", המקדימה את תקופת ה"אוטונומיה".

מבחינה כלכלית וסאניטארית היה המצב בגיטו גרוע מאשר בחודשי הכיבוש הראשונים, אך מבחינת פגיעותו של הציבור היו התנאים יציבים יותר. בסוף 1939 ובראשית 1940 אמנם גובשו שרותים שונים (בעיקר בתחומי הדיור והבריאות), אך החטיפות והגירושים פגעו בהתארגנות. עתה, ב"תקופת המעבר", יכול היה רומקובסקי לארגן את הדברים בצורה מסודרת יותר, אף כי התלות בגרמנים היתה מוחלטת כתוצאה ממצב הבידוד. בתקופה זאת, מאז ימי הגיטו הראשונים, פיתח רומקובסקי את האידיאולוגיה של "עבודה" ויצרנות כציר החיים של הציבור היהודי במצב החדש. תוכניתו היתה מפורטת, והוגשה לעיונם ואישורם של הגרמנים. אחרי היסוס-מה הדברים החלו להתממש. אט-אט נוסדו סדנאות: חייטות, סנדלרות, נגרות, מתכת, אריגה, רפדות, בורסקאות - כ-20 סדנאות ("רסורטים") עד ספטמבר 1940. ואכן, העבודה היצרנית היתה בסופו של דבר מקור הקיום העיקרי של יהודי הגיטו, ושימשה כ"יצוא" שמימן חלק ניכר מהוצאותיו.[28]

השלב השלישי בשלטונו של רומקובסקי הוא בתקופת "האוטונומיה", מאוקטובר 1940 עד ספטמבר 1942, והיא שיא פריחת שלטונו. חיי הגיטו התגוונו והמועצה פיתחה תחומי תעסוקה ופעילות רבים ביותר. היא טיפלה בייצור ותעסוקה, באספקת מזון ובחלוקתו, בבריאות ותברואה (ביוב), וכיוצא בכך. תפקידים אלה הוטלו בחלקם על ידי השלטונות על רומקובסקי עוד בתחילת ימי הגיטו, או שעלו לאחר מכן כצרכים של מועצה מוניציפאלית לכל דבר. ברם, הפן היהודי המובהק של פעילות רומקובסקי ומועצתו מתגלה בתחומים האחרים, שהשלטונות לא דרשו כלל לעסוק בהם, ואולי אף הצטערו שזכו לטיפול בפועל: טיפוח מערכת החינוך, חיי תרבות (קונצרטים, הצגות מסוגים שונים, תערוכות, ארכיון היסטורי, ספריות, ועוד), חיי דת ואף פעילות מפלגתית.

עם תחילת הגירושים במסגרת מבצע הרצח ההמוני ("הפתרון הסופי") בסוף 1941 התחילה הידרדרות מעמדו של היודנראט בעיני הציבור בלודז'. כל גירוש וגירוש - על הצורך לבחור את המועמדים להיכלל בו - החריף את העימות בין ההנהגה למונהגים. אך בספטמבר 1942 התערער מעמדו של רומקובסקי גם מן הצד הגרמני. לאחר ה"שפָּרה" (העוצר) ב-1 וב-2 בספטמבר, משגורשו כל היהודים ה"לא-פרודוקטיביים", נשאר למעשה רק "מחנה עבודה", ובו כ-90,000 איש - היישוב היהודי הגדול ביותר בווארטגאו. המצוד הגדול של ימי ה"שפרה" נערך בלי שתהיה לרומקובסקי השפעה עליו, וחלק גדול מהציבור שהיה נתון למרותו נלקח.

עתה נכנסו רומקובסקי והגיטו לשלב הרביעי והאחרון של הקיום. הפיקוח של מנהלת הגיטו הגרמנית על החיים הפנימיים גבר, ובוטלו רוב יוזמות המינהל היהודי. מעמדם של אהרון יעקובוביץ מנכ"ל הרסורטים, ודוד גרטלר, ראש הסקציה להחרמת רכוש במשטרה היהודית (ולאחר היעלמו - מארק קליגר) עלה, והם נעשו, למעשה, שווים לרומקוסקי בכוחם.

צמצום המנהל היהודי לאחר ה"שפרה" נעשה בשלבים - ספטמבר 1942, אביב 1943, אביב 1944 - ובחלקו בהתערבותו האישית של ביבוב, ראש המינהל הגרמני של הגיטו. אף-על-פי-כן המשיך רומקובסקי לפעול, ובין השאר דאג רבות לנוער, ואף ארגן מבצע של אימוץ ילדים שהוריהם גורשו.[29] הוא פעל אף בדרך בלתי-לגאלית בכך שהקים מחדש מוסדות ומחלקות שביבוב ביטל את קיומן באופן רשמי, כגון מחלקת הבריאות הענפה.[30] אך הניכור בינו לבין הציבור הלך וגבר, ושליטתו התכרסמה והלכה. הפער הגדל הביאו להקשחת דרכו ועמדותיו, בהיותו בטוח בצדקתו.

26) שם, שם.

27) טרונק, **יודנראט**, עמ' 26-27.

28) שם, עמ' 82.

29) ראה בין השאר, ש' פלגר-זיסקינד, **העטרה שאבדה**, [תל-אביב] תשל"ח, עמ' 74-75.

30) **פנקס הקהילות: לודז'**, עמ' 36.

בראשית אוגוסט 1944, משהגיעו הודעות להתייצבות בתחנת הרכבת במארישין לעובדי הרסורטים ובני משפחותיהם, קרא רומקובסקי לאנשים להתייצב, והבטיח להם שהתנאים מחוץ לגיטו יהיו טובים יותר מאשר בתוכו. אך לא היתה עוד לקריאותיו השפעה על הציבור. הגירוש בוצע בכוח, בעזרת המשטרה היהודית, אך לא בשליטת רומקובסקי. בין אלה שגורשו היה הוא עצמו, ולפי העדויות הצטרף לגירוש מרצונו - אחיו גורש, והוא לא הצליח לשחררו, ולפיכך הצטרף אליו.[31] חוסר הצלחתו בהצלת אחיו היה הסימן המובהק לכשלונו, והוא הסיק את המסקנות, אף שניתנה לו האפשרות להישאר. הוא לא חיכה עד לחיסול הסופי של הגיטו, וגם לא ניסה להציל עצמו, דבר שבגדר האפשר היה. את סופו מצא באושוויץ עם רוב בני קהילתו.

* * *

על-פי התפתחות המצב בלודז' בהשוואה לקהילות אחרות בפולין ובמסגרת ההתפתחות הרחבה של מדיניות היודנראטים ניתן לומר, כי לא היה הבדל עקרוני אלא בכך, שגיטו לודז' נמצא במצב קשה בגלל הבידוד החמור שלו. הבידוד היה חמור הן מהבחינה הפיסית, כלומר צורת הסגירה של הגיטו, והן מן הבחינה הבלתי-נראית מפאת הגרמניזציה של מחוז הווארטגאו וסילוק כל שאר היהודים מהסביבה הקרובה. מבחינה זאת היתה לודז' בגדר סיר-לחץ חריף עוד יותר מאשר מרבית הגיטאות האחרים, אך אין נובע מכך צורך לראות בלודז' מקרה יוצא דופן.

דומה, שהייחוד של לודז' הראוי לציון מיוחד טמון בדמותו של רומקובסקי.[32] תחילת דרכו כיו"ר ("פרעזעס"=נשיא) בסוף 1939 היתה במצב חמור ביותר לקהילה, והנסיונות שיכול היה ללמוד מהם ולהתוות מדיניות על פיהם היו הנסיונות של יהודי גרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה תחת השלטון הנאצי עד 1939. עם כל החומרה שבמצבם, בכל זאת חיו עדיין בתוך החברה הפתוחה - ולא בגיטאות - ועמדו לפניהם אפשרויות של הגירה. התנאים שנכפו תוך זמן קצר על רומקובסקי ועוזריו ועל יהודי לודז' בכלל, היו שונים בתכלית וקשים לאין ערוך מהנסיון שאפשר היה ללמוד ממנו. התנאים הללו נקבעו על-ידי הגרמנים, וליהודים לא ניתנה כל אפשרות להשפיע עליהם השפעה של ממש או לבחור באלטרנטיבות. רומקובסקי, כאדם בעל עבר של פעילות ציבורית, סבר שיוכל להוביל את הציבור היהודי ולהעבירו את התקופה הקשה עד ל"גאולה". תחושה זאת התחזקה בו בוודאי עקב העובדה, שרבים מהמנהיגים האחרים של יהדות לודז' ברחו בעת הקרבות. הוא ניסה אפוא לשלב את תפקיד המנהיגות, שיכול היה לטעון לו עקב עברו, עם תפקיד ה"ראשות" שהוטל עליו על ידי הגרמנים.

נוסחת השילוב בין שני האלמנטים הנזכרים היתה שאלה עדינה, שנפתרה על ידי ראשי יודנראטים בדרכים שונות. כאן מתבלט ייחודו של רומקובסקי. אופיו ודרכו עוררו את חמת הציבור, במיוחד בימי ה"אוטונומיה", והיפנו אליו את הזעם, אשר מעצם טבעו היה צריך להיות מופנה כלפי הגרמנים. אין ספק, שברומקובסקי היתה נטועה תחושת גדלות, שראה עצמו כמעט כמשית - כהגדרתם של עמנואל ריינגלבלום בזמנו ושל פיליפ פרידמן לאחר השואה.[33] שטרות הכסף בחתימתו, הבולים נושאי דיוקנו, התקפדה על כי יקראו לו "נשיא", החנופה שסבבה אותו ושטיפחה, שירי ההלל - הללו היו הביטויים החיצוניים לכך. ה"כרוניקה של גיטו לודז'", אותו יומן שנכתב על ידי עובדי המועצה ופורסם בציבור בגיטו,[34] מציג דוגמאות רבות להתנשאותו.

כך למשל התיאור מיום 1 בפברואר 1942:

> קיימים דברים עליהם לא חלמו הפילוסופים. אימרה ידועה זו מוצאת אישור מיוחד לצדקתה באקלים האופייני של הגיטו.
>
> נפלאות קורות בגיטו זה. [...]
>
> אפשר לקבוע ללא הסתייגות, שכל העבודה העצומה, אותה משקיע הנשיא ללא ליאות וללא הרף החל מהקמתו של הגיטו, מושתתת על רקע יסודי אחד ויחיד. הרקע של מאמציו הענקיים מהווה השאיפה לסגל לדרישות החיים לא רק את המנגנון הארגוני של הגיטו, אלא אפילו את צורת קיומו של כל יחיד המתגורר כאן. בחתירתו להשגת מטרה זו אין הנשיא חוסך לא מזמנו ולא ממרצו. בנאומיו המושמעים בלהט מדריך, מסביר ומבהיר הוא ללא הרף למאזיניו, מה הוא הגיטו, אלו חוקים שולטים בו, איך להסתגל לחיים כאן, כדי להפוך לאזרח במלוא מובן המילה. היה צורך בנסיון של שנתיים, כדי שתורתו של הנשיא תצליח לשכנע, אם לא את כל אוכלוסיית הגיטו, הרי בכל אופן את חלקה המכריע. [...]
>
> והרי דווקא זה שייך לנפלאות, שאפשר לראותן בגיטו. רצון הברזל של אדם אחד, הצועד בעקביות למטרה מוגדרת אחת - להקריב את הכל לטובת הכלל - רצון ברזל זה חגג בטקס שהתקיים היום את אחד מנצחונותיו הגדולים.

רומקובסקי לא טרח להסתיר את אופיו. הוא הירבה לנאום על השגיו, הצלחותיו ותוכניותיו לעתיד. אדם צרניאקוב, יושב ראש היודנראט בווארשה, תיאר ביומנו את ביקורו של רומקובסקי אצלו ב-17 ביוני 1941:

31) פרידמן, "גואלי-שקר בגיטאות פולין", עמ' 618.

32) התיאור הססגוני ביותר ניתן על ידי פרידמן, שם, אך לא תמיד תיאוריו מבוססים לחלוטין.

33) פרידמן, שם, עמ' 602-603.

34) ה"כרוניקה של גיטו לודז'" הולכת ומיתרגמת לעברית ביד ושם, ותראה אור בעתיד. תודתי למנהל ארכיון יד ושם, ד"ר ש' קראקובסקי על שהעמיד לרשותי את חלקי התרגום ואת האפשרות לצטט מתוכו. מבחר מתוך ארבעת השנתונים של הכרוניקה אצל דוברושיצקי (באנגלית).

בקהילה [=היודנראט] דיווח רומקובסקי על פעולתו בלודז'. היחיד אינו קיים בשבילו. יש לו "זונדר-קומאנדו" להחרמות. הוא מחרים יהלומים ופרוות. אין דלים ברחובות.[...] הוא סבור שאין לסגור חנויות בווארשה, מאידך מעיר הוא שאין להעניק קונצסיות. איך לתאם זה עם זה - לא הוברר. זהו בן-אדם מתרברב, חכם בעיניו ושוטה. והוא מביא נזק, הואיל והוא חוזר וטוען בפני השלטונות שאצלו טוב.[35]

רומקובסקי היה יותר מכך: הוא היה תקיף וקשוח, נקם ביריבים, קיים צנזורה על דואר ויצירות, והנהיג משטר קשה בגיטו תוך הפעלת המשטרה לדיכוי חריגים שנתגלו לו.

אלה הצדדים הבלתי-נעימים באופיו. אך האם די בהם, מצד הדיון החיסטורי, כדי להוציא משפט על תיפקודו של מנהיג? דומני שלא. החקשרים הכלליים שהבאנו אותם בחלק הראשון של דיוננו חייבים להילקח בחשבון. ואליהם יש להוסיף אף את הרקע של חיי היומיום בגיטו לודז'. החיים בגיטו זה - ולא רק בו - היו רצופים בהרבה מעשים אפלים של יהודים: גניבות, שוד, רמאות, מלשינות, אי-התחשבות באחרים, התעשרות על חשבון אחרים, ואף רצח.[36] אמת, היו גם גילויים חיוביים לרוב, אך התמונה בכללותה - אם לנקוט לשון המעטה - לא היתה אידילית. מן הבחינה המוסרית לא היו אפוא הקווים השליליים שבאופיו של רומקובסקי גרועים מדמויות הרבה שסבבו בגיטו.

הבעיה המרכזית להערכתו של רומקובסקי נשארת בסופו של דבר בעיית מדיניותו ודרכו. הוא הצהיר עליהן חזור והצהר בהזדמנויות רבות - בשיחות פרטיות כבאסיפות ציבוריות. חמש נקודות, פתרונות קרא להן, היו עמודי התווך של מדיניותו:

1) ארבעט
2) ברויט
3) זארג פאר קראנקע
4) השגחה איבערן קינד, און
5) רו אין געטא.

מהתוכנית הזאת, כך הצהיר בעמוד הראשון של הגיליון הראשון של ה"געטא-צייטונג" (עיתון הגיטו) שראה אור ב-7 במארס 1941, לא ייסוג בשום צורה.[37] העבודה עמדה בראש מטרותיו ומעייניו, מתחילת דרכו בתפקידו ועד להליכתו. היא הפכה למאניה של ממש, כפי שניתן לראות, למשל, בנאומו ב-4 בינואר 1942: "התוכנית היא עבודה, עבודה ועוד פעם עבודה".[38] היא היתה לאמת מידה לבחינת הכל, עד כי ניתן לומר כי בעטיה עורפלה ראיית המציאות כהווייתה. אם בשנים הראשונות לקיום הגיטו היתה בדרך זו הצדקה ניכרת כדי לקיים בגיטו חיים בעלי משמעות וכדי לקיים את הגיטו, חרי בתקופת הגירושים נשתנה המצב. גורלו של הגיטו והחלטה אם לקיימו בשל העבודה היו תלויים מראשית 1942 ועד אמצע 1944 (מסוף התקופה השלישית ובמהלך התקופה הרביעית) לחלוטין בידי גורמים חיצוניים: המסגרת הכללית של "הפתרון הסופי" וקצב התקדמותו, צורכי הייצור ורצון השליטים הגרמניים המקומיים. בסוף 1941 ואולי אף בראשית 1942 רומקובסקי לא ידע מה הגורל המיועד ליהודים, מהו יעד הגירושים. הגרמנים אף תעתעו בו בשל כך ובשל בטחונו בכוחה של העבודה. הוא נלכד ברשתם מחד גיסא, ומאידך גיסא ניצל את הגירושים ככלי איומים חדש להגברת עוצמתו בגיטו. כשנדרש ב-16 בדצמבר 1941 לתת 20,000 איש לגירוש, התמקח עם הגרמנים וכביכול אכן ויתרו לו על מחצית המכסה הנדרשת (אף כי מלכתחילה התכוונו למספר המגורשים שנמסר לבסוף); הוא קיבל גם את הזכות - המפוקפקת - לקבוע "בעצמו על מי לעזוב את הגיטו".[39] בנאומו בשבת ה-20 בדצמבר 1941 הסביר:

> אינני רואה דרך אחרת אלא לשלת את היסודות הבלתי רצויים מחוץ לגיטו. רק באופן כזה ניתן יהיה לעקור את הרע יחד עם שורשיו. והרי אם לא אני - יעשה זאת מישהו אחר...יש לי מלוא האומץ להודות, שדבק אני בעמדתי זו... רבים מכם מתייחסים לעבודה ממש בשלילה. אומרים אתם לעצמכם: לשם מה עלינו לעבוד, כאשר ניתן להתקיים ממכירת חפצים או ממלאי הכסף שהבאנו עמנו. אני אלמד אתכם לעבוד ולהתנהג כראוי. אגמול אתכם מחוצפתכם... למען הצלת הגיטו, לטובת אנשים הגונים, הרוצים לעבוד בשקט, אעשה הכל. למזיקים אתייחס כפי שהם ראויים לכך.[40]

לאחר זמן-מה התבררו הדברים ונודע מה גורל המגורשים - ואף-על-פי-כן התחפר בעמדותיו עוד יותר. זה הרקע לנאום המפורסם בכיכר הגיטו לפני גירוש הילדים, החולים והזקנים, ב-4 בספטמבר 1942:

> על הגיטו ירדה מכה קשה. דורשים ממנו את היקר לו ביותר - ילדים ואנשים זקנים. אני לא זכיתי לילד משלי ולכן את שנותי הטובות ביותר הקדשתי לילד. אני חייתי ונשמתי יחד עם הילד. לא שיערתי מעולם, שידי שלי, יאלצו להגיש את הקרבן למזבח. בימי זקנתי אני נאלץ להושיט את ידי ולהתחנן: "אחי ואחיותי, תנו לי אותם! - אבות ואמהות, תנו לי את ילדיכם..." (בכי תמרורים מזעזע בקרב הציבור הנאסף)... אתמול במשך היום נתנו לי פקודה לשלוח מעל עשרים אלף יהודים מן הגיטו, ולא - "נעשה זאת אנחנו". הועמדה השאלה:

35) א' צרניאקוב, **יומן גיטו ורשה 23.7.1942-6.9.1939** (בעריכת נ' בלומנטל, א' טרטקובר, נ' עק, ו' קרמיש), ירושלים תשכ"ט, עמ' 184-185.

36) ב"כרוניקה של גיטו לודז'" מפוזרות ידיעות לרוב על הפשע בגיטו.

37) תרגומם של הדברים: "עבודה, לחם, דאגה לחולים, השגחה על הילדים, שקט בגיטו".

38) הכרוניקה של גיטו לודז', ידיעון מיוחד, בין ידיעון 1 לידיעון 2 לשנת 1942.

39) הכרוניקה של גיטו לודז', ידיעון מיום 20 בדצמבר 1941.

40) שם, שם.

"האם היה עלינו לקבל את הדבר ולעשות זאת בעצמנו, או להשאיר זאת לאחריסו?" אך כיוון שלא היינו מודרכים על ידי המחשבה "כמה יאבדו" אלא "כמה ניתן להצילו?" הגענו אנחנו, כלומר אנו והמקורבים ביותר אלי בעבודה, למסקנה שיהיה הדבר קשה ככל שיהיה, אנו מוכרחים לקבל את ביצוע הגזירה לידינו. אני מוכרח לבצע את הניתוח הקשה השותת דם, אני מוכרח לקטוע איברים, בכדי להציל את הגוף! אני מוכרח ליטול ילדים ואם לא, עלולים להילקח, חס ושלום גם אחרים. [...] דבר אחד עלה בידי - להציל את הילדים שמעל גיל 10. תהיה זאת נחמתנו בצערנו הגדול.

יש לנו בגיטו רבים חולי שחפת, שימיהם או אולי השבועות שלהם ספורים. [...] אני יודע כמה יקר לכל אחד החולה שבביתו, כל שכן אצל היהודים. אולם בשעת גזירה מוכרחים לשקול ולמדוד את מי יש להציל, מי יכול להינצל ואת מי מותר להציל.

השכל הישר מחייב, שמוכרח להינצל זה שניתן להציל והוא בעל סיכויים להינצל, ולא זה שאין אפשרות בלאו הכי להצילו.[41]

השאלה המוסרית הגדולה הינה: כיצד הסכים לקבל על עצמו את מעשה הבחירה, אף רצה בו. אולם, השאלה החיסטורית שונה במקצת: גם אם קיבל הכרעתו כפי שקיבל, כיצד היה כה בטוח בדרכו ולא התנגב לליבו שום ספק בצדקתו? כי אכן ברור, מכל הנאמר על ידו ועליו (מפי המקורבים אליו), כי לא היה בליבו ספק. הוא אמר זאת בהזדמנויות שונות, ואחת מהן היתה בראשית חודש מארס 1942:

סופר כבר בעיר, שברחתי יחד עם המטה שלי לווארשה, ועל כך אני רוצה להשיב לכם, שהנני חייל על משמרתו, הנני רב-חובל על ספינתו. כאשר יהיה צורך לצאת - אצא אחרון ! לא נמלטתי, כאשר כל אנשי הקהילה עזבו את לודז', נותרתי על משמרתי, כי מהרגע הראשון היתה לי גישה כנה לעניין. במקרה ולא תוגשם תוכניתי בכל 100%, אולי אצליח להגשימה במידה קטנה במעט, אולם הרכילות - ואין זו אלא רכילות אווילית - מפריעה לי מאוד בעבודה, והיא במידה רבה האסון של הגיטו.[42]

הוא ראה עצמו כמנהיג שנקרא בעת צרה לעמוד בראש העדה, והזדהה לחלוטין עם תפקידו. הגשמת דרכו היתה בעיניו זהה לטובת הגיטו, מתנגדיו - אויבי הציבור והעם.

יותר מביטחון עצמי בלתי מעורער היה פה: גם ראיית עצמו כ"מנהיג" לכל דבר של היהודים, ולא "ראש" מטעם השלטונות הגרמניים, אף שמבחינה פורמאלית מונה על ידם.

החלטתו ליטול לידיו את בחירת האנשים לגירושים ונאומיו בזכות החלטה זו היו דברים קשים ואיומים מכל נקודת מבט שהיא. אך האם דרך אחרת, הירואית, היתה מצליחה יותר? לא הרחק מלודז' בעיר איזביצה קויאווסקה שבנפת קאליש, החלה אקציית החיסול ב-15 בינואר 1942. היודנראט המקומי הזהיר את בני הקהילה מראש ויהודים רבים התפזרו בכפרים סמוכים. לאחר שנודע לגרמנים כי חברי היודנראט מסרו את הידיעה, רצחו אותם ביער בקרבת מקום, מספר שעות לפני תחילת הגירוש. תוך יומיים גורשו כל היהודים שנותרו באיזביצה גופא ואשר לא היה סיפק בידם לברוח ולמצוא מחסה - כאלף איש במספר; הם מצאו את מותם בחלמנו. רוב היהודים שנמלטו נלכדו באקציות שבמקומות הסביבה, ורק מתי מספר שרדו בחיים.[43]

* * *

חוויכוח המר התנהל בתוך הגיטו, ולא תם גם לאחר השואה. אף החוקרים חלוקים בדעותיהם. אך במבט כולל יותר על תמונת השואה בכללותה ומתוך הכרת האנטישמיות הנאצית ברור, כי רומקובסקי ועוזריו היו כגיבוריה של טרגדיה יוונית, אשר סופה ברור. הם ניסו להאבק במסגרת גורל שנקבעה על ידי כוחות עצומים מבחוץ,[44] חברו במאבקם לעיתים עם הרשע. והוא הדבר שקשה לצופה במחזה ממרחק היסטורי: אילו היו טובים ומושלמים מן הבחינה המוסרית, לא היתה בעיה לראות את האמת, והיא זו, שהגרמנים היו הגורמים שעיצבו מסגרת שאין ממנה מוצא של ממש לכלל. בשל המידות השליליות שנמצאו ברומקובסקי נוטים לשייכו למחנה שלהם, אך לאמיתו של דבר היה במחנה היהודי. אין ספק שייצג אינטרסים יהודיים ולא רצה באובדנה של החברה שהופקד עליה; כמו כן אין ספק שחלק לא קטן מהתיפקוד התקין יחסית של הגיטו ניתן לרשום לזכותו. אך עד כמה שנראה ענק וכל יכול בין חומות הגיטו - היה בעצם כחגב בפני הגרמנים שמחוץ לגיטו.

41) **השואה בתיעוד**, עמ' 226-227; הנאום במקור שביידיש - טרונק, **לאדזשער געטא**, עמ' 311-312.

42) הכרוניקה של גיטו לודז', ידיעון מס' 10 (2 במארס 1942).

43) **פנקס הקהילות: לודז'**, עמ' 53; והשווה גם למקרה הידוע של טוצ'ין - ש' חולבסקי, "פרשת טוצ'ין", **ילקוט מורשת** ב' (ניסן תשכ"ד/אפריל 1964) עמ' 81-95.

44) והשווה לדבריו של י' גוטמן, "השואה ורישומה בתולדות עם ישראל", **ידיעון האיגוד העולמי למדעי היחדות** 23 (חורף תשמ"ד), עמ' 17.

תפילות והכרזות צום בעולם החופשי בתקופת השואה

יהודית תידור-באומל

א) מסגרת המחקר

"ותשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזירה" - מילים אלה של הפייטן היוו במשך מאות בשנים התגובה המסורתית של העולם היהודי לעת צרה. הכרזות הצום, תקיעות השופר והתפילות המיוחדות אף מעוגנות בהלכה, כדברי הרמב"ם ביד החזקה: "מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבוא על הציבור"[1]. גם בתקופת השואה נהג העולם היהודי הדתי כך, ואף ביתר שאת. התפילות שנכתבו אז הגיעו לידינו בחלקן, אך הן לא נחקרו באופן יסודי עד היום. הן מהוות אוצר בלום למחקר החיים הדתיים בתקופת השואה. במאמר זה נעסוק בקבוצה אחת מבין התפילות מתקופה זו - תפילות והכרזות צום שנכתבו בעולם החופשי והנוגעות למלחמה או למצבם של יהודי אירופה.

מהם המקורות העומדים לרשותנו? הצלחנו ללקט 37 תפילות (מהן 35 תפילות מיוחדות ושתי תפילות קיימות בעלות מעמד מיוחד בתקופת השואה) ו-9 הכרזות צום. מרבית התפילות נכתבו בעברית, מקצתן באנגלית, ומקורן ב-6 ארצות שלא נכבשו על-ידי הנאצים: אנגליה, אירלנד, ארצות-הברית, אוסטרליה, שווייץ וארץ-ישראל. כמו כן נמצאת בידינו תפילה מיוחדת שנכתבה בהולנד טרם כיבושה על-ידי הנאצים בחודש מאי 1940. למרות פניותנו החוזרות והנשנות לא הצלחנו לקבל תשובות מבתי כנסת ומוסדות דתיים בקנדה, דרום אפריקה, שוודיה וארצות חופשיות אחרות[2].

התפילות שברשותנו מחולקות לשני סוגים: האחד - תפילות קבועות שנאמרו במשך כל שנות המלחמה. באלה יש למנות אמירת פרק ק"ל בתהילים בהולנד מאז פרוץ המלחמה[3]; אמירת "תהילים" מדי יום בשווייץ; ותפילה המבוססת על תפילת "יהי רצון" שלאחר קריאת התורה בשני וחמישי ("אחינו כל בית ישראל") באירלנד ובהולנד. מן הראוי לציין שתפילה אחרונה זו נכללה בצורה זו או אחרת בחלק גדול מן התפילות המיוחדות עליהן נדון בהמשך[4]. אף בארצות שנכבשו מאוחר יותר, כגון הולנד, המשיכו לומר תפילה זו כביטוי לעת צרה[5]. הסוג השני הוא תפילות מיוחדות שנכתבו לציון מאורע מסוים והמורכבות מפסוקי תהילים; צירוף מיוחד של תפילות קיימות; סדר תפילות מיוחד לרגל התכנסות של זעקה; ולעיתים אף כתיבת תפילה מקורית חדשה לחלוטין.

גם את הכרזות הצום ניתן לחלק לשני סוגים: א. חיזוק מטענו של צום קיים, כלומר השימוש בימי צום קיימים כגון ט' באב, י"ז בתמוז או תענית אסתר; ב. הכרזת תענית מיוחדת עם או בלי תקיעת שופר, בשל מאורע מסויים או במסגרת קריאה לתשובה. חלק מהתפילות המיוחדות נכתבו במסגרת ימי הצום הללו.

מרבית התפילות אשר הגיעו לידינו מבריטניה היו פרי עטו של הרב הראשי לבריטניה הרב יוסף צבי (הרמן) הרץ. ברם, יש לזכור שמרותה של הרבנות הראשית בבריטניה לא היתה מקובלת על הליברלים מחד גיסא והעדה הספרדית מאידך גיסא, וגופים אלה פרסמו נוסחי תפילות משלהם. גם בארץ ישראל לא היוותה הרבנות הראשית סמכות קובעת לכל, כגון בעיני העדה החרדית, ועל כן לכל קבוצה, ולעיתים אף לאדמו"רים החסידיים למיניהם שהגיעו לארץ-ישראל בשנות המלחמה, תפילות משלהם. בארצות-הברית יש להבדיל בין ארבעה גופים דתיים עיקריים: המימסד האורתודוכסי (דהיינו, אגודת הרבנים בארצות-הברית ובקנדה), הקונסרבטיבים, הרפורמים, (משתי תנועות אלה לא הגיעו לידינו תפילות) והריקונסטרוקציוניסטים בראשותו של מרדכי קפלן, שתפילה אחת משלהם הגיעה לידינו.

בטרם נדון ביעדי המחקר יש להביע עוד שתי הסתייגויות בענין המקורות: נמצאות בידינו רק התפילות הכתובות אולם יש להניח כי חוברו עשרות אם לא מאות תפילות בעל-פה שלא נשתמרו. כמו כן, הגיעה אלינו תפילה מהובארט, טסמניה (אי השייך לאוסטרליה), והיא היחידה שהצלחנו לאתר מכל התפילות שחוברו במסגרת גוף לוקאלי; למרות מאמצים מרובים לא הצלחנו להשיג תפילות נוספות מסוג זה.

לדעתנו, ניתן להשתמש במקורות אלה כאספקלריא למאורעות התקופה. לפיכך, בכוונתנו לבדוק במחקרנו שתי נקודות עיקריות: מה ניתן ללמוד מעצם קיום תפילה או הכרזת צום ומה ניתן ללמוד ממועד אמירתה ותוכנה - לגבי מידע שהגיע מאירופה הכבושה לקהילות היהודיות בעולם החופשי ולגבי ההזדהות הרגשית של חברי קהילות אלה עם אחיהם הנרדפים. בדיקת התפילות והכרזות הצום נעשתה איפוא על פי סדרן הכרונולוגי תוך כדי ניתוח והשוואה. כתוצאה מכך מצטיירות בפנינו מספר קבוצות של תפילות והכרזות צום המתחילות באביב

1) רמב"ם, **יד החזקה**, הלכות תענית, פרק ראשון סעיף א'.

2) התפילות, הכרזות הצום וההתכתבות בעניין זה נמצאות ב"אוסף התפילות" במכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

3) ראה ארכיון הקהילה האשכנזית בהאג *Gemeentearchief 's Gravenhage, Archief Nederlands-Israëlietische Gemeente, dossier 998*.

4) התכתבות עם קהילת באזל *(Israelitische Gemeinde Basel)*. אפריל 1983, ועם הרב דוד רוזן, רבה הראשי של אירלנד, מאי 1983.

5) *D. Michman, "Problems of Religious Life in the Netherlands During the Holocaust", Dutch Jewish History (J. Michman, ed.), Jerusalem 1984, pp 394-395.*

1933 והמסתיימות בקיץ-סתיו 1945, והן מקבילות למאורעות הקשורים בתולדות גרמניה הנאצית, בגורלם של יהודי אירופה ובהתפתחות המלחמה.[6]

ב) תפילות שנכתבו עד פרוץ המלחמה

קבוצת התפילות הראשונה היא מאביב וקיץ 1933, בעקבות הגל הראשון של פעילות אנטישמית אינטנסיבית מצד השלטון הנאצי[7]. קבוצה זו מורכבת משתי תפילות מאת הרב הראשי לבריטניה.

התפילה המיוחדת הראשונה נקראת "תפילה בעד אחינו בני ישראל בגרמניה", והיא נאמרה בשבועות תרצ"ג (1933), שחל באותה שנה ב-31 במאי ו-1 ביוני[8]. התפילה קצרה יחסית (14 שורות) ומשמשת בסיס לחלק ניכר מן התפילות המיוחדות שנכתבו בבריטניה לאחר מכן. עקב זאת מן הראוי להביאה במלואה:

אֵב הָרַחֲמִים

בְּלֵב נִשְׁבָּר נָבוֹאָה לְחַלּוֹת פָּנֶיךָ הַיּוֹם: הַנָּה קוֹל שַׁוְעַת בַּת עַמֵּנוּ מֵאֶרֶץ גֶּרְמַנְיָא וְלִבֵּנוּ דָּוֶה עַל הָרָעוֹת אֲשֶׁר נָגַד פָּנֵיהֶם: רוֹחַ עוֹעִים נִשְׁפַּךְ עַל מוֹשָׁלַי עַם אַדִּיר וַיִּתְאַמְּצוּ לְהַפּוֹת בֵּית יַעֲקֹב רְסִיסִים: אָנָּא חֲמֹל־נָא עַל בְּנֵיךָ הַמְצֻפִּים לִישׁוּעָתֶךָ יוֹם יוֹם וּבַטֵּל מֵעֲלֵיהֶם כָּל־גְּזֵרוֹת אַכְזָרִיּוֹת: חַזֵּק נֶפֶשׁ אַחֵינוּ הַיּוֹשְׁבִים בְּצָרָה וְיָגוֹן וְהָיִתָה אֱמוּנָה אֲזוֹר חֲלָצֵימוֹ: נְטַע אַחֲוָה וְרַחֲמָנוּת בְּלִבֵּנוּ שֶׁלֹּא נִתְעַלֵּם מִבְּשָׂרֵנוּ וְיָרֵב מַעֲשֵׂה הַצְּדָקָה לְעֶזְרַת הַנִּרְדָּפִים עַד שֶׁתּוֹצִיאֵם מֵאֲפֵלָה לְאוֹרָה וּמֵעֲבָדוּת לְחֵרוּת וְנֹאמַר לְפָנֶיךָ שִׁירָה חֲדָשָׁה צוּרֵנוּ וְגוֹאֲלֵנוּ:

אֵל עֶלְיוֹן

חֲסַר קִנְאָה וְשִׂנְאַת חִנָּם מִלֵּב הָעַמִּים: חַדֵּשׁ רוּחַ נָכוֹן בְּקִרְבָּם וְלֹא יוֹסִיפוּ עוֹד בְּנֵי עֻוְלָה לְעַנּוֹת אֶת־יִשְׂרָאֵל: קָרֵב הַיָּמִים אֲשֶׁר יִוָּדַע בַּגּוֹיִם כִּי אָב אֶחָד לְכֻלָּנוּ וְאֵל אֶחָד בְּרָאָנוּ וּפָרוֹשׂ סֻכַּת שְׁלוֹמְךָ עַל כָּל־יוֹשְׁבֵי תֵּבֵל אֲמֵן וְאָמֵן:

בתפילה מודגש הפן היהודי ("חזק נפש אחינו היושבים בצרה ויגון"), אך לצידו מופיעה גם קריאה בעלת היבט אוניברסלי ("כי אב אחד לכולנו וא-ל אחד בראנו"). ייתכן שהדבר נבע מרצונה של הרבנות הראשית לבריטניה, שהיתה גוף קלריקלי מייצג, לחבר תפילה שתתקבל על ידי רוב רובו של הציבור היהודי במדינה זו ותמצא תהודה גם בקרב הציבור הלא-יהודי. ואכן תוך מספר שבועות מתגשמת שאיפה זו כשאותה תפילה עומדת במרכז סדר תפילות מיוחד בהשתתפותם של רבנים בכירים משלשת הזרמים המרכזיים בתוך יהדות בריטניה (וראה דיוננו להלן).

לפי ההנחיות שניתנו על-ידי הרבנות הראשית בבריטניה, תפילה זו צריכה היתה להיאמר לאחר התפילה לשלום המלך בשבועות תרצ"ג, ולאחר מכן מדי שבת בשבתו. הוראה זו מעלה שאלה בדבר הביצוע. כמה זמן נמשכת אמירת התפילה לאחר חיבורה? אין לנו תשובה חד-משמעית על כך, אך יש להניח שבדומה לשאר התפילות שמצאנו ואשר אמורות היו להיאמר בכל שבת, פסקה אמירת תפילה זו לאחר זמן לא רב. נראה, כי יש לכך מספר סיבות. הראשונה בעלת היבט טכני: הצטברות התפילות אשר אמורות היו להיאמר מדי שבת היתה מכבידה על המתפללים על ידי הארכה משמעותית של משך התפילה. כך למשל, אילו בבריטניה היו ממשיכים לומר מדי שבת את כל התפילות המיוחדות שנחברו עד לסיומה של המלחמה, היתה תפילת שחרית שראשיתה בשעה 9, נמשכת עד קרוב לשעה שתים אחר-הצהרים! שנית, יש להניח כי בהתחשב בנוסח הדומה של תפילות מיוחדות רבות, אמירתה של תפילה מיוחדת חדשה דחתה את התפילה הישנה שקדמה לה. שלישית, ייתכן שנפסקה אמירת תפילה כשהרגישו המתפללים שכבר אין בה צורך. הסבר זה מתייחס בעיקר לראשית ימי השלטון הנאצי, כאשר ההפוגות בגלי התחיקה האנטי-יהודית וחזרתם של פליטים יהודיים לגרמניה יצרו אשליה של רגיעה ברדיפות[9].

התפילה המיוחדת השניה, מט"ז בתמוז תרצ"ג (9.7.33) חוברה לרגל התכנסות משותפת לשלוש

6) מרבית התפילות מבריטניה הגיעו לידינו מספריית מוקטה *(Moccatta)* או באמצעות מר ג"א באכם *(Bachem)* מגרמניה. תפילות והכרזות צום מארצות-הברית נתפרסמו בעיקר בירחון **הפרדס** או בתוך כתבי עת של הזרמים הדתיים השונים. בארץ-ישראל התפרסם חלק מהתפילות **בהצפה**, ותפלות אחדות איתרנו באוסף הפרטי של פרופ' מנחם פרידמן מאוניברסיטת בר-אילן, ותודתי נתונה לו על הרשות להשתמש בצילומים מתוך אוסף זה. התפילות משאר הארצות הגיעו אלינו ישירות מן המקור, דהיינו, מבתי הכנסת בהם נאמרו בתקופת השואה.

7) על הגלים השונים ביחסם של הנאצים ליהודי גרמניה בשנים 1933-1939 ראה בספר: *K. S. Schleunes, **The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy Towards German Jews 1933-1939**, Urbana-Chicago-London 1969, p. 157*.

8) "תפילה בעד אחינו בני ישראל בגרמניה" לונדון, לשכת הרב הראשי, תרצ"ג (מתוך אוסף מוקטה).

9) שלוינס, **שם**, שם.

הקהילות הגדולות בבריטניה: האשכנזית, הספרדית והליברלית[10]. סדר התפילות לאותה התכנסות כלל פסוקי תהילים, דרשה, התפילה המיוחדת דלעיל שנאמרה בשבועות, ותפילת "א-ל מלא רחמים" שבה הוזכרו "נשמות אחינו שאבדו בימי המחפכה בגרמניה". בטקס זה השתתפו זה בצד זה בפעם הראשונה - שהיתה גם האחרונה בנושא זה - הרב הראשי לבריטניה הרב הרץ, רבה של העדה הספרדית הרב בואנו דה מסקיטה מק"ק "שער השמים" בלונדון (הוא בית-הכנסת בוויס מארקס – *Bevis Marks*). והרב הראשי של בית הכנסת הליברלי ה- *West London Synagogue of British Jews*.

שתי תפילות אלו הן היחידות שמצאנו עד לשנת 1938, שבה מתחיל גל נוסף של תפילות מיוחדות והכרזות צום.

התקופה בין מארס ודצמבר 1938 מאופיינת בריבוי תפילות מיוחדות והכרזות צום. בתקופה זו, שהיתה חלק ממה שכונה גם "שנת הגורל"[11], התרחשו בין היתר ה"אנשלוס" (סיפותה של אוסטריה לגרמניה), ו"ליל הבדולח". במקביל למאורעות אלה, מוצאים אנו במישור הדתי הכרזתן של שתי תעניות מיוחדות, חיזוקם של שני ימי צום קיימים וחיבורן של ארבע תפילות מיוחדות.

במארס 1938 הכריז הרב יוסף צבי דושינסקי, רבה של העדה החרדית בארץ-ישראל, על חיזוק תענית אסתר בתפילות מיוחדות על מצב השחיטה הכשרה בפולין שנאסרה בשנה הקודמת. שבועיים לאחר מכן, בכ"ח באדר ב' (31.3.38), קרא הרב לצום מיוחד על מצבם של יהודי אירופה[12]. בי"ז בתמוז (17.3.38) של אותה השנה הכריזו הרבנות הראשית בבריטניה וק"ק שער השמים על אמירת תפילות מיוחדות תחת הכותרת "סדר תפילה ותחנונים להתפלל ולהתחנן לפני אבינו שבשמים על השערורות הנוראות מעשי ידי מורדי אור". בתפילת הספרדים, הכותרת באנגלית בלבד[13], אך למרות הכותרת הזהה לזו האשכנזית - המלמדת לכאורה על תיאום בין שתי העדות - נוסח התפילה שונה. בתפילת העדה הספרדית מופיע נוסח מעניין - "האבות נפרדים מבניהם בבכי תמרורים" אשר ללא ספק מתייחס להתרבות המקרים בגרמניה ובאוסטריה, שבהם הורים נאלצו להיפרד מילידהם בכדי לשלוח אותם לארץ מבטחים[14].

שתי התפילות האחרונות הינן מחודש נובמבר 1938. הראשונה, מהולנד, נכתבה לאחר פרעות "ליל הבדולח" (9/10.11.38) המכונות כאן "גזרות תרצ"ט", ולפי ההוראה היתה צריכה להיאמר מדי שבת ויום טוב. מוזכרות בה בעיות שעל סדר היום כגון בעיית הפליטים וכמובן הדאגה למה שעלול להתרחש בעתיד[15].

התפילה השניה מאותה קבוצה הינה מאור לכ"ז במרחשון (20.11.38) ולפי כותרתה ("על השערוריות הנוראות בארצות גרמניא") גם היא באה כתגובה ל"ליל הבדולח". במתכונתה אין חדש, אולם בתפילת "א-ל מלא רחמים" שבה, מוזכרים לראשונה קרבנות בנפש במילים: "נשמות אחנו [כך!] שאבדו מחמת המציק"[16].

בעקבות התפשטותו הטריטוריאלית של הרייך השלישי, מתייחסות התפילות מה"אנשלוס" ואילך לא ל"ארץ גרמניה" אלא ל"ארצות גרמניה".

קבוצה זו של תפילות ותעניות מסתיימת בהכרזת צום מאת אגודת הרבנים בארצות-הברית וקנדה מיום ה' בכסלו תרצ"ט (28.11.38) - הבאה בתגובה לגירוש הנתינים הפולנים מגרמניה ול"ליל הבדולח". במקרה זה, נוסף להכרזת הצום קול קורא להרים תרומה ("כופר נפש") לג'וינט, הארגון היהודי האמריקאי שעסק בהחרבה בעזרה לפליטים ונרדפים באירופה; באותה עת התמקד הארגון בטיפול במגורשים מגרמניה שהתגוררו בתנאים תת-אנושיים בערי הגבול שבין גרמניה לפולין וביניהם העיירה זבונשין[17]. וזה לשונו של הקול הקורא:

> דם יהודי נשפך בראש כל חוצות, עם ישראל מפרפר בין החיים והמוות, כל התוכחה נשפכה על ראשנו... אלפי משפחות, בנים יקרים מתגוללים תחת כיפת השמים בין הגבולות בקור בטחב וברעב,... ואנו מקוננים... חיות פרעות הרגו זקנים וילדים, גאונים וצדיקים סחבו על פני חוצות, בתי מדרשים ובתי כנסיות נשרפו...

10) "סדר תפילה ותחנונים במקהלת עם בעד אחינו בני ישראל בגרמניא", 9 ביולי 1933 לונדון, לשכת הרב הראשי (אוסף מוקטה).

11) כך בחוזר של משרד החוץ הגרמני מיום 25.1.39, בתוך: **השואה בתיעוד** (בעריכת י' ארד, י' גוטמן וא' מרגליות), ירושלים תשל"ח, עמ' 104-108.

12) צילומים מכרוזים אלה נמצאים באוסף הפרטי של פרופ' מנחם פרידמן.

13) "סדר תפילה ותחנונים להתפלל ולהתחנן לפני אבינו שבשמים על השערורות הנוראות מעשי ידי מורדי אור", יום צום י"ז בתמוז, לונדון, לשכת הרב הראשי (1938) (אוסף באכם); ו- *Service of Prayer and Intercession on behalf of the Sufferers from the Renewed attack on Religion and Human Freedom Held at the Synagogue of the Spanish and Portuguese Jews', Bevis Marks, on the Fast of Tamuz, 17th July 5698-1938* (התכתבות עם ק"ק שער השמים, יולי 1983).

14) ראה: *E. J. Baumel, The Jewish Refugee Children in Great Britain 1938-1945, M.A. Thesis, Bar-Ilan University, Ramat-Gan 1981*.

15) ראה הערה 3.

16) "סדר תפילה ותחנונים להתפלל ולהתחנן לפני אבינו שבשמים על השערורת הנוראות בארצות גרמניא", לונדון לשכת הרב הראשי **(אוסף מוקטה)**.

17) על פעולות הג'וינט למען המגורשים ובמיוחד בזבונשין ראה: *Y. Bauer, **My Brother's Keeper: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee 1929-1939**, Philadelphia 1974, pp.243-250*.

עם ישראל באמריקה! התעוררו! תעמדו על המשמר, אגודת הרבנים קוראת לכופר נפש... והשם יתברך ירחם על עמו ישראל, ונזכה לישועה ולגאולה שלמה בקרוב.[18]

ג) תפילות משנות המלחמה הראשונות

קבוצת התפילות השלישית היא מסתיו 1939 ובאה כתגובה לפרוץ המלחמה. בקבוצה זו שלוש תפילות: הראשונה, "תפילה בעד השלום" של הרבנות הראשית בבריטניה משבת שובה ויום-הכיפורים ת"ש, שהיתה צריכה להיאמר לאחר מכן מדי שבת בשבתו[19]. מלבד השימוש בפסוק "אם תחנה עלי מחנה לא יירא ליבי" הבא להזכיר את מצב המלחמה בו שרויה בריטניה, אין תוכנה של התפילה שונה באופן משמעותי מתוכנן של תפילות קודמות מאת הרבנות הראשית בבריטניה שחוברו לפני פרוץ המלחמה; לדעתנו יש בכך עדות, שמשמעותה העמוקה של כניסת בריטניה למצב מלחמה עדיין לא חדרה במלואה לתודעת הרבנות הראשית. עניין זה עתיד היה להשתנות במהרה.

כותרתה של התפילה השנייה, שגם היא נתחברה בידי הרבנות הראשית לבריטניה, פחות אופטימית: "המלחמה הנאצית - תפילה ותחנונים (...) להיאמר מדי שבת וחג". גם תוכן התפילה שונה בהרבה מזו של הקודמת ומתרכז בעינייני מלחמה: "הסירו גבולות עמים ודרך שלום לא ידעו קול שאון וקול תרועה נשמע עד ירכתי תבל מפני חמת המציק: ביעותי מלחמה יערכונו, עד שערינו הגיעו, בכל זאת לא ניירא ולא נפחד..."[20].

אף התפילה השלישית, מטעם ק"ק שער השמים, כתובה ברוח המלחמה וכדוגמת תפילתה של הרבנות הראשית מבקשת הגנה עבור תושבי בריטניה ולוחמיה: "זכרה נא את ממלכתנו הנאורה ובניה המקדישים רוחם לחגן על תושביה"[21].

התפילות בקבוצה זו מזכירות לראשונה לא את הדאגה ליהודי הרייך בלבד אלא בעיקר את הדאגה לתושבי בריטניה וללוחמיה היהודיים והלא-יהודיים כאחד. דבר זה נובע מחד גיסא ממעמדו הרשמי והמייצג של הרב י"צ הרץ, רבה הראשי של בריטניה, ומאידך גיסא מהפטריוטיזם הידוע של האצולה היהודית הספרדית. אף התפילות הליברליות מתקופה מאוחרת יותר כללו מוטיבים דומים. באשר לקהילה החרדית בלונדון (בית הכנסת של "עדת ישראל" ב"סטמפורד היל") - יש להניח, כי בהתאם למסורת ההתבדלות שלה לא כללה התפילה המיוחדת לשלומם של יהודי אירופה, אשר קשה להניח שלא נאמרה אך לצערנו לא נשתמרה, בקשה לשלומם של חייליה הלא-יהודים של בריטניה. ובאשר לסמנטיקה המשתנה. מכאן ואילך, כתוצאה מהפלישה הנאצית לפולין, ומאוחר יותר בהתאם להתפתחות המלחמה, לא ייזכרו עוד "יהודי גרמניה" אלא יהודי "ארצות הכיבוש הנאצי".

קבוצה חדשה של תפילות ניתנת להבחנה בתקופה שבין אביב לסתיו 1940; היא מקבילה לתקופה של הפלישה הנאצית למדינות הצפון, ארצות השפלה, צרפת ומאוחר יותר הקרב על בריטניה. בקבוצה זו חמש תפילות והכרזת צום אחת.

לשתי התפילות הראשונות מטעם הרבנות הראשית בבריטניה כותרת משותפת: "סדר תפילה ותחנונים לפני אבינו שבשמים לתשועת אנשי צבאותנו" האחת מי"ח באייר הוא ל"ג בעומר ת"ש (26.5.40), והשניה כנראה מאביב של אותה שנה.[22] התפילות דומות בנוסחן ומהוות דגם לתפילות אחרות בעלות כותרת דומה. תפילה נוספת מאת הרבנות הראשית בבריטניה שצריכה היתה להיאמר מדי שבת כוללת "א-ל מלא רחמים" לנופלים בצבא מדינה זו[23]. חיבור הנוסח המיוחד לתפילה מובן על רקע מספר האבדות הרב בקרב חיילי בריטניה באותה תקופה.

בערב ר"ח תמוז ת"ש הכריזה אגודת הרבנים בארצות-הברית וקנדה תענית "על צרות אחינו מעבר לים". לא ברור מדוע הוחלט להכריז על תענית מיוחדת במועד זה שהוא גם ה-4 ביולי, יום העצמאות האמריקני. אמנם, בחודשים שחלפו מאז ינואר 1940 הגיעו לעולם החופשי ידיעות בודדות על מצבם של יהודי פולין, אולם לפי מיטב ידיעתנו לא נתקבלה בתחילת קיץ 1940 כל ידיעה מיוחדת אשר חייבה הכרזת יום צום[24]. נראה לנו, כי מועד הצום ויום ההתעוררות נקבע לתאריך ה-4 ביולי כדי לנצל את יום השבתון הנהוג בארצות-הברית ולהבטיח כי המעוניינים בכך יוכלו להתאסף בבתי הכנסת לשמוע דברי כיבושין ותנחומים. ראוי לציין, כי מידת הפטריוטיזם של חברי אגודת הרבנים בארצות-הברית לא נפלה מזו של אחיהם מעבר לאוקינוס, דבר שהוכח

18) "לצום, לתשובה ותפילה וצדקה", **הפרדס**, כסלו תרצ"ט, שנה י"ב חוברת ט' עמ' 3.

19) "תפילה בעד שלום", לונדון, לשכת הרב הראשי 5699 (אוסף מוקטה).

20) "המלחמה הנאצית, תפילה ותחנונים", לונדון לשכת הרב הראשי 5699 (אוסף מוקטה).

21) "שועת בת עמי, תפילה על המלחמה לאומרה בק"ק שער השמים יצ"ו בלונדון ואגפיה". 5700-1939 (אוסף מוקטה).

22) "סדר תפילה ותחנונים לפני אבינו שבשמים לתשועת אנשי צבאותנו" לונדון, לשכת הרב הראשי 1940, ו-"תפילה ותחנונים לתשועת אנשי צבאותנו", 26 במאי 5700-1940, לונדון, לשכת הרב הראשי (שתיהן מאוסף מוקטה).

23) "*The Nazi war. Prayer and Supplication*" לונדון, לשכת הרב הראשי, 5700-1940 (אוסף מוקטה).

24) על הידיעות המגיעות לעולם החפשי בתקופה זו ראה:
*A. Grobman. "What Did They Know: The American Jewish Press and the Holocaust. September 1939-December 1942". **American Jewish History** Vol. 68. n.3 (March 1979) pp.327-352.*
וכ' וסרשטיין, **בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945**, תל-אביב 1982, עמ' 141-148.

על ידי אמירת "מי שברך" לנשיא המדינה, יועציו ושריו בתפילה המיוחדת ליום הצום[25].
התמורות במצב המלחמה בסתיו 1940 הביאו את העדה הספרדית בבריטניה לכתיבת תפילה מיוחדת המורכבת מבקשות לחיילים ולפצועים - "שועת בת עמי, תפילה על המלחמה"[26]. בין התפילות בקבוצה זו מוצאים אנו תפילה אחת שהיא יוצאת דופן: סדר תפילה שנערך באוגוסט 1940 בק"ק שער השמים, כנראה על-ידי פליטים יהודיים מהולנד, לרגל יום ההולדת ה-60 של מלכת הולנד הגולה, המלכה וילהלמינה[27].
קבוצה נוספת של תפילות היגה משנת 1941 והיא כוללת שלוש תפילות מאת הרבנות הראשית לבריטניה. בחודשים אלה נמשכו ההפצצות על בריטניה, וגרמניה פלשה לברית-המועצות. בתפילה הראשונה מכ"ד באדר תש"א (23.3.41) מוזכרים לראשונה יהודים בשתי ארצות הנמצאות תחת העול הנאצי, פולין ורומניה[28]. סיפורים על גורלם המר של יהודי פולין רווחו עוד בשנת 1940, אולם רק בסוף ינואר 1941 נודע על הנסיון להדיח את ממשלתו של אנטונסקו ברומניה, שבמסגרתו נרצחו 120 יהודים ונכלאו למעלה מ-2,000[29]. הדיווחים כללו תיאורים של שוד ועינוי יהודים ואף מקרים של שריפת יהודים בעודם חיים. מזעזע במיוחד היה סיפור "השחיטה הכשרה" של כ-200 גברים יהודיים ש"נשחטו" בבית המטבחיים בבוקרשט[30]. על רקע זה יש להבין את הפירוט הגיאוגרפי שבתפילה.
התפילה השנייה מאותה שנה (תאריכה המדוייק אינו ברור) כוללת בתוכה בקשה להצלחת צבא בריטניה ו"א-ל מלא רחמים" לנופלים בקרב ולקורבנות האזרחיים של המלחמה. לראשונה מוזכרים בתפילה זו הקרבנות האזרחיים הרבים שנפלו בהפצצות הגרמניות על בריטניה: "אנא הגן בעד כל יושבי בריטניה והצילם מרעש ומפחד בלילות שלא יעשו בתיהם קברים".[31]
התפילה השלישית הינה אב-טיפוס לתפילות דומות שתציינה מדי שנה את יום פרוץ המלחמה. הפעם נערכה התפילה בט"ו באלול תש"א (7.9.1941). כותרתה של התפילה - "סדר תפילה ותחנונים במאמר המלך יר"ח [= ירום הודו] לתשועת אנשי צבאותינו וצבאות אנשי בריתנו"[32] - רומזת במילים "צבאות אנשי בריתנו", כנראה, לפלישה הגרמנית לברית-המועצות, שהחלה ב-22 ביוני 1941. מחד גיסא, אילו היתה הכוונה לצרפת, היתה תוספת זו לכותרת נכללת בתפילה בשם דומה שנתחברה בשנת 1940 בעת שצרפת היתה בת-ברית פעילה יחידה לבריטניה; ומאידך גיסא, אין הכוונה יכולה להיות לארצות הברית משום שכניסתה של זו למלחמה ארעה רק בדצמבר של אותה שנה.

ד) תפילות מתקופת "הפתרון הסופי"

מ-1942 ועד לסוף המלחמה עומדות התפילות כולן בסימן הידיעות המגיעות בדבר "הפתרון הסופי של הבעייה היהודית" באירופה. בט' באב תש"ב (23.7.42) נאמרה בבריטניה "תפילת אזכרה לחללי טבח היהודים בארצות הכבושות ע"י הנאצים". בתפילה מוזכרים לראשונה לא רק יהודי פולין ורומניה אלא "שאר הארצות תחת עול זרים ערירי גויים". כמו כן מופיע לראשונה האזכור של "נשמות אחנו [כך!] אשר נרצחו ונטבחו ונחנקו המונים המונים באכזריות נוראות"[33].
עצם הפירוט בתפילה מחייב אותנו לשאול שתי שאלות: מה היה ידוע אז בעולם החפשי על גורלם של יהודי אירופה הכבושה? האם תוכנה של התפילה מעיד על קבלת ידיעות לגבי שיטות הרצח

25) "הכרזת אגודת הרבנים לתשובה ולתפילה ולצדקה", **הפרדס**, סיון ת"ש, שנה י"ד חוברת ג', עמ' 2.

26) "שועת בת עמי, תפילה על המלחמת, לאומרה בק"ק ספרדים שער השמים יצ"ו בלונדון ואגפיה", לונדון 5701-1940 (אוסף מוקטה).

27) *"Buitengewone Bid- en Dankstonde ter gelegenheid van den 60sten Verjaardag van H.M.Koningin Wilhelmina op 31 Augustus 1940/27 Menachem 5700, Nederlands Vrijheidsdag (Netherlands day of Freedom) in de Spanish and Portuguese Synagogue, Bevis Marks, London.* (מאוסף באכם). התוספת "יום השחרור ההולנדי" מעניינת, כי הולנד לא ידעה "יום שחרור" או "יום עצמאות" עד לאחר מלחמת העולם השניה. אולם, ימי החולדת של ראשי בית המלוכה היו ימי חג לאומיים. נראה, כי בצירוף כותרת זו הלכו היהודים הגולים בעקבות הידיעות על ביטויי מחאה אנטי-נאציים בהולנד בימי ההולדת הללו בקיץ 1940 - ראה: *L.de Jong.* ***Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,*** *vol.4, 's Gravenhage 1972, pp.282-301,* ובמיוחד 299-301.

28) "סדר תפילה ותחנונים במאמר המלך יר"ח לתשועת אנשי צבאותנו" 23 במארס 1941-5701, לונדון, לשכת הרב הראשי (אוסף מוקטה).

29) ת' לביא, **יהדות רומניה במאבק על הצלתה**, ירושלים תשכ"ה, עמ' 11.

30) גרובמן, לעיל הערה 23.

31) *"Supplication for the Success of H.M. Forces and the Safety of the Civilian Population and Memorial Prayer for those fallen in Battle and for Civilian Victims of War" London, Office of the Chief Rabbi, 5701/1941* (אוסף מוקטה).

32) "סדר תפילה ותחנונים במאמר המלך יר"ח לתשועת אנשי צבאותינו וצבאות אנשי בריתנו, יום א' לפרשת כי תבוא, הוא שנתיים אחרי תחילת המלחמה", יום ראשון, 7 בספטמבר 1941-5701, לונדון, לשכת הרב הראשי. (אוסף מוקטה).

33) *"Memorial Prayer for the Victims of the Mass Massacres of Jews in Nazi Occupied Lands, London Office of the Chief Rabbi 5702-1942"* (אוסף מוקטה).

בהן השתמשו הנאצים: בתחילת 1942 פורסמו כתבות בשבועון היהודי "גיואיש קרוניקל" בבריטניה על טבח אזרוזים סובייטים, ביניהם יהודים (וזאת בעקבות הודעת מולוטוב מיום 7 בינואר 1942). במארס 1942 דיווחו עתונים יהודיים ולא-יהודיים בניו-יורק על רציחות המונים בווילנה. דו"ח מוסמך ומדוייק למדי על תכנית כללית לחיסול יהודי פולין שהעריך את מספר הנרצחים ב-700,000 נפש, נשלח על-ידי ה"בונד" מוארשה במאי 1942. תמצית ממנו שודר בבי.בי.סי. ב-2 ביוני, והנקודות העיקריות שבו (כולל האומדן הבלתי מעודכן של מספר הקרבנות) פורסמו לאחר מכן בעתונים בבריטניה והועברו לארצות חברית על-ידי סוכנות הידיעות היהודית (יוט"א - ה-*Jewish Telegraphic Agency*)[34].

בתגובה לידיעות הללו הוחלט בניו-יורק לקיים אסיפת מחאה ב-21 ביולי 1942 – יומיים לפני ט' באב. למעלה מ-20,000 אנשים הצטופפו בערב מחאה באולם ה"מדיסון סקוויר גרדן", כשאלפים נוספים המתינו בחוץ כדי לשמוע נאומים מפיהם של ראש עיריית ניו-יורק פיורלו לה גוארדיה, הרב סטיפן ווייז ואחרים. בו בזמן הכריזה מועצת בתי הכנסיות של ארצות-הברית על ט' באב כיום זכרון לחללי הנאצים[35].

ובאשר לשיטת הרצח: כבר בינואר 1942 פירסם ה"גיואיש קרוניקל" כתבה על הנסיונות שנעשו במחנה הריכוז מאוטהאוזן ברצח בגז. באביב וקיץ 1942 הופיעו כתבות נוספות על ביצוע רציחות המוניות בחלקן בעזרת תאי-גז ניידים[36]. על כן ניתן לקבוע כי בעת חיבור תפילת האזכרה על-ידי הרבנות הראשית לבריטניה שנאמרה בט' באב תש"ב היו בידי מחבריה ידיעות על שיטות הרצח השונות בהן נקטו הנאצים במזרח-אירופה. בקיץ 1942 רק מימדי הרצח היו מעורפלים.

תגובות נוספות לידיעות לא בוששו לבוא. ביוזמת הרבנות הראשית בארץ-ישראל ואגודת הרבנים בארצות-הברית ובקנדה נערכה בערב ראש-חודש אלול תש"ב (12.8.42) תענית ציבור עולמית בהשתתפותם של יהודים מ-13 ארצות חופשיות וביניהן: ארצות-הברית, בריטניה, ארץ-ישראל, פורטוגל, שווייץ, מקסיקו, ברזיל, קובה והרפובליקה הדומיניקנית; אף מטשקנט שבברית-המועצות נתקבל מברק באגודת הרבנים בניו-יורק בזה הלשון: "קבלנו כרוזכם והקשבנו לקול הקורא, נמלא את דרישתכם ואנו מצטרפים למפעל". יש לציין כי חיתה זו הפעם הראשונה מאז המהפכה הקומוניסטית ב-1917, שיהודים ברוסיה הסובייטית הצטרפו לכלל ישראל בענין דתי[37].

במשך חודשי הקיץ והסתיו של 1942 המשיכו להגיע לעולם החופשי ידיעות על ביצוע "הפתרון הסופי של הבעייה היהודית". באוגוסט 1942 נתקבל במשרד החוץ הבריטי מברק מאת ד"ר גרהרדט ריגנר, נציג הקונגרס היהודי העולמי בזינבה, ובו דיווח על תכנית להשמדת יהודי אירופה. המברק הועבר לנציגי הקונגרס היהודי העולמי בלונדון ולרב סטיפן ווייז בניו-יורק.[38]. בתקופה זו של סוף קיץ 1942 פורסמה בבריטניה תפילה מיוחדת אחת בלבד - תפילה ליום השנה השלישי לפרוץ המלחמה, שנאמרה ב-3 בספטמבר 1942 (כ"א באלול תש"ב).[39].

העדויות המצטברות על רצח היהודים באירופה שהגיעו לעולם החופשי עד סתיו 1942 גרמו לשינוי בעמדות ממשלות בריטניה וארצות-הברית בדבר הצורך בהתייחסות מפורשת לענין. הידיעות המזעזעות שראו אור כמעט מדי יום ביומו, ולחצה של דעת הקהל כתוצאה מכך, הכשירו את הקרקע להכרזתן הרשמית המשותפת של בעלות הברית ב-17 בדצמבר 1942[40].

גם במישור היהודי הדתי הגיעו התגובות לשיאן. בכ"ג בכסלו תש"ג (2.12.42), תאריך שנקבע ליום בכי ומספד ב-29 ארצות, התקיימה תענית ציבור בארצות-הברית ובארץ-ישראל, שכללה אמירת תפילות מיוחדות ורגילות, תפילה מ"עבודת הקדש" לחיד"א ותקיעת שופר. הודות לסיקור הנרחב שזכתה לו בעיתונות הדתית בארצות-הברית ובארץ-ישראל, יש בידינו מידע ניכר לגבי ביצוע התענית. בארץ-ישראל נפסקה כל מלאכה בשעה 12.00 בצהריים, למעט מפעלים ששרתו את המאמץ המלחמתי. נסגרו בתי השעשועים ואף הופסקה התחבורה הציבורית. בתפילת שחרית נאמרו סליחות מיוחדות, ותקעו בשופר. בירושלים יצאו המונים לכותל ולקברות הצדיקים[41]. ביצוע יום הצום בארצות-הברית היה שונה מעיר לעיר. בניו-יורק, עיר בעלת אוכלוסיה יהודית גדולה, נאמרו תפילות מיוחדות, שודרו שידורי רדיו מיוחדים, ומספר תחנות-שידור אף הפסיקו את שידוריהן במשך שתי דקות לאות אבל. בו בזמן הפסיקו למעלה מחצי מליון פועלים יהודים ולא-יהודים את עבודתם במשך עשר דקות כאות הזדהות עם יהודי אירופה הכבושה[42]. תשעה ימים לאחר מכן התפרסמה בארצות-הברית תפילה מטעם התנועה הריקונסטרוקציוניסטית תחת הכותרת "יזכור". תפילה זו נכתבה כולה באנגלית, אך התבססה על פסוקי תהילים. כן מנתה את מספר הנרצחים והמובלים למחנות ב-11 ארצות כבושות[43]. המספרים המופיעים בתפילה

34) י' באואר, **השואה: היבטים היסטוריים**, תל-אביב 1982, עמ' 61-63.

35) *D. S. Wyman, **The Abandonment of the Jews-America and the Holocaust 1941-1945**, New York 1984, pp 24-26.*

36) ***Jewish Chronicle** 9.1.42; 3.4.42; 24.4.42; 19.6.42; 3.7.42.*

37) "תענית ציבור עולמי", **הפרדס**, אלול תש"ב, שנה ט"ז חוברת ו' עמ' 3-4.

38) וסרשטיין, **שם**, עמ' 143.

39) "סדר תפילה ותחנונים במאמר המלך יר"ה לתשועת אנשי צבאותינו וצבאות אנשי בריתנו, יום ה' ניצבים-וילך, והוא שלש שנים מעת פרצה המלחמה" 3, בספטמבר 1942-5702, לונדון, לשכת הרב הראשי (אוסף מוקטה).

40) וסרשטיין **שם**, עמ' 144.

41) **הצפה**, כ"ג כסלו תש"ג (2.12.42), עמ' 1; כ"ד כסלו תש"ג (3.12.42), עמ' 2.

42) ויימן, **שם**, עמ' 71-72.

43) "יזכור", *The Reconstructionist Vol. VIII n. 16*, 11.12.42 (ד' טבת תש"ג), עמוד הפתיחה.

מסתכמים ב-1,869,500 מגורשים והרוגים מתחילת המלחמה, ולקוחים מהודעתו של משרד החוץ האמריקני בענין זה, שפורסמה בשבוע הראשון של דצמבר 1942[44].

שיבושי הדואר ובעיות התקשורת השכיחות בשנות המלחמה עיכבו את העברת ההחלטה על ביצוע יום הצום מארצות-הברית וארץ-ישראל לבריטניה, ועל כן לא הספיקו לארגנו שם באותו היום כבארצות אחרות והוחלט איפוא לקיים שם יום צום נפרד. חג החנוכה גרם לעיכוב נוסף אולם לקראת השבוע השני של דצמבר הכריזה הרבנות הראשית לבריטניה על תענית ציבור בה' בטבת תש"ג (13.12.42). היא פרסמה סדר תפילה מיוחד - "בכי תמרורים ביום צום ומספד על אחנו [כך!] חללי הרצח בכל ארצות ממשלת הזדון". החידוש היחיד בתוכנו של סדר התפילה לעומת מה שהיכרנו הינו בהכנסת הפסוק "פלצות אחזתנו על דת הרצח להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים מנער ועד זקן טף ונשים" לתוך תפילת "א-ל מלא רחמים" - התייחסות ישירה לתכנית כוללת להשמדת יהודי אירופה שפרטיה כבר החלו להיחשף בעולם החופשי באותה תקופה[45]. לקראת ביצוע יום הצום עלתה בעיה בדבר קביעת מקום התכנסות לאירוע המרכזי באותו היום - טקס אמירת סדר התפילות ונאומו של הרב הראשי לבריטניה. בתחילה הוחלט להתכנס על חורבות בית-הכנסת הגדול בלונדון שנחרב בהפצצות הגרמניות, אך כתוצאה ממזג האויר החורפי הועברה ההתכנסות לבית-הכנסת בוויס מרקס, שהועמד לרשות "אחינו האשכנזים" על-ידי פרנסי הקהילה הספרדית. בבוקרו הסגרירי של יום ראשון ה-13 בדצמבר 1942 התכנסו מאות יהודים בין כותלי בית-הכנסת של ק"ק שער השמים, ומאות אחרים המתינו בחוץ מתוסר מקום. פרנס אחד מקהילת הספרדים, מר ג'ן נאבארו, השתתף גם הוא בהתכנסות כאות שותפות. במקביל לכך נתקיימו גם תפילות מיוחדות בבית הכנסת הליברלי המרכזי בסנט גונס ווד, לונדון, ובבסיסים צבאיים ברחבי בריטניה. נוסח תפילתו של הרב הראשי הופץ ימים מספר לפני מועד התענית, ועל כן נמצא בידי החיילים באותם הבסיסים שבהם התקיימו תפילות מיוחדות[46]. אין בידינו מידע על ביצוע יום הצום בקהילה החרדית בבריטניה.

עקב נסיבות הזמן קיבלה תפלת "א-ל מלא רחמים" מקום מרכזי בסדרי התפילות המיוחדים בשנת תש"ג. בחודש טבת פירסמה אגודת הרבנים בארצות-הברית ובקנדה נוסח שנתקן במקורו ליום כ' בסיון, יום הזיכרון לגזירות ת"ח ות"ט[47]. בז' בניסן אותה שנה הכריזה הרבנות הראשית בבריטניה כי יש להוסיף את הקטעים "יהי רצון" "ואחינו כל בית ישראל" כתוספת לסדר הפסח בליל א' וב' של החג, לפני אמירת "שפוך חמתך". להכרזה זו צורפה איגרת מאת הרב הראשי לבריטניה, הרב הרץ, שכותרתה "התפללו בעד החיים! זכרו את המתים!"[48], והיא שימשה בסיס שעל פיו חוברו התפילות בבריטניה מכאן ואילך. תפילות אלה היו מורכבות משתי חטיבות עיקריות בעלות נוסח סטנדרטי: תפילה בעד "אחינו הניצולים בתוך ומארצות הכיבוש הנאצי" כשהכוונה לפליטים שברחו וליהודים שעדיין נמצאו תחת העול הנאצי כאחד; ותפילת "א-ל מלא רחמים" לחללי הטבח הנאצי שנוסחה נקבע בט' באב תש"ב.

באייר תש"ג (מאי 1943) התפרסם נוסח אחר של תפילת "א-ל מלא רחמים" מאת הוועד להגנה על כבוד בת ישראל ע"י הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז. התפילה הוקדשה לזכרן של נשמות 93 התלמידות מסמינר "בית יעקב" אשר בחרו לאבד עצמן לדעת בחודש אב תש"ב ולא להימסר לחיילים גרמניים.[49] בתפילה מופיע האיזכור המפורט ביותר שמצאנו בתפילה כלשהי לשיטות הרצח והזיקפו:

> את נשמותיהם של הרבה מאות אלפי ישראל, אנשים ונשים ילדים וילדות שנהרגו ושנשחטו ושנחקו ושנקברו חיים במדינות פולין, ליטא, רומניה, רוסיה, גרמניה, אוסטריה, צ'כוסלובקיה, יוגוסלביה, יוון, הולנד, בלגיה, נורווגיה, צרפת ושאר הארצות הכבושות.[50]

יסודו של נוסח זה נשמר לאחר השואה והוא נאמר עד היום בקהילות רבות, בעיקר בארץ-ישראל, בעת הזכרת נשמות במועדים.[51] בראותנו את החידושים בנוסחי התפילות מאז קיץ 1942 וביודענו כי פעילות הצלה ניכרת התפתחה במהלך שנת 1943, מפליא לראות כי ב-3 בספטמבר התפרסמה בבריטניה שוב התפילה המסורתית לרגל יום השנה הרביעי לפרוץ המלחמה - ללא כל תוספות שיעידו על התמורות שחלו לעומת שנים עברו[51א].

44) ***Jewish Chronicle**, 11.4.42, p.1*.

45) "בכי תמרורים ביום צום ומספד על אחינו חללי הרצח בכל הארצות תחת ממשלת הזדון" לשכת הרב הראשי, לונדון 1942 (אוסף מוקטה).

46) ***Jewish Chronicle**, 18.12.42, p-5*.

47) "א-ל מלא רחמים", **הפרדס**, טבת תש"ג, שנה ט"ז חוברת י', עמ' 2.

48) *"Pray for the Living! Remember the Dead! A Passover Message by the Chief Rabbi."* (אוסף מוקטה).

49) פרשת 93 מורות ותלמידות סמינר "בית יעקב" בקראקוב היא פרשה מעורפלת, ואין כאן המקום להרחיב. בדעתנו להתייחס לכך במחקר אחר.

50) **ה-93, חוברת לזכר תשעים ושלוש מאחיותנו בפולין שבחרו במות קדושים לבלתי המסר לקלון**, יצא לאור על ידי הועד להגנת על כבוד בית ישראל על-ידי הרבנות הראשית לתל-אביב והמחוז, תל-אביב, אייר תש"ג.

51) ראה למשל: "אזכרה לקדושי השואה", **סידור תפילה - נוסח אשכנז**, הוצאת קורן, ירושלים תשמ"ב, עמ' 271; [אזכרה לחללי השואה], **מחזור רינת ישראל ליום כיפור - נוסח ספרד**, הוצאת "יד שפירא" באלון שבות והוצאת מורשת בע"מ, ירושלים תשל"ט, עמ, 233-234.

51א) "סדר תפילה ותחנונים במאמר המלך ירי"ה לתשועת אנשי צבאותינו וצבאות אנשי בריתנו, ערב שבת קודש פ' שפטים הוא ארבע שנים מעת פרצה המלחמה", 3 בספטמבר 1943-5703, לונדון, לשכת הרב הראשי (אוסף מוקטה).

קבוצה נוספת של תפילות שהתפרסמו בתקופה שבין אביב לסתיו 1944 מקבילה לפלישה הגרמנית להונגריה ולריכוזם וגירושם של היהודים מארץ זו למחנות הריכוז וההשמדה. בכ"ח באדר תש"ד (23.3.44) התקיים בארצות-הברית ובארץ-ישראל צום שנקבע על ידי הרבנות הראשית לארץ-ישראל והאדמו"רים מגור ומבלז כתגובה ראשונה לפלישה הגרמנית להונגריה[52]. אין ספק, כי האדמו"רים מגור ומבלז היו רגישים במיוחד למתרחש באירופה כיוון שחזו על בשרם את זוועות הנאצים. האדמו"ר מגור הגיע לארץ-ישראל עוד בשנת 1940. ר' אהרון רוקח, האדמו"ר מבלז, הצליח להימלט מפולין להונגריה באמצע המלחמה. שבועות אחדים לפני כניסתם של הגרמנים להונגריה ברח משם לארץ-ישראל וכך ניצל. הרבי מבלז שימש איפוא בעצמו מקור מידע ראשוני ומעודכן למדי למתרחש בשטחי הכיבוש. על רקע זה יש להבין את הצטרפותם של שני האדמו"רים לקביעת יום התענית למען יהודי הונגריה[53].

נוסח מעודכן לתפילת "א-ל מלא רחמים" פורסם על-ידי הרבנים הראשיים לארץ ישראל, הרב יצחק אייזיק חלוי הרצוג והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל,[54] בסיוון תש"ד. לראשונה מוזכרת עתה הונגריה בתוך רשימת הארצות הכבושות והנפגעות. לקראת ט' באב הוסיפו וחיברו הרבנות הראשית בארץ-ישראל בשיתוף עם אגודת הרבנים בארצות-הברית ובקנדה קינה לזכר הקרבנות, בה נזכרו שמות אדמו"רים ורבנים שנרצחו[55]. הקינה, מקוננת על הירצחם של "צדיקים וקדושים גאוני ישראל מפולין, גאליציען, עסטרייך, אונגארן, טשעכו-סלאבקיה, ליטא, ולטביה", ובאה בו לידי ביטוי גישה של מרטירולוגיה "מזרח-אירופוצנטרית" של ראשי אגודת הרבנים בארצות-הברית ובקנדה. גישה זאת תישאר דומיננטית גם בעתיד ותהווה קו מנחה בהתייחסותה ההיסטורית של "אגודת ישראל" בארצות הברית לנושא השואה כולה[56].

שתי התפילות האחרונות משנת 1944 הינן מבריטניה - התפילה המסורתית לרגל יום השנה החמישי לפרוץ המלחמה[57], והתפילה שנאמרה בעת חנוכת בית-הכנסת הנייד הראשון אשר יועד לשמש יהודים בארצות המשוחררות ביבשת אירופה[58].

ה) סוף המלחמה והשחרור

קבוצת התפילות האחרונה הינה מאביב, קיץ וסתיו 1945, והיא מקבילה לימי המלחמה האחרונים והשחרור. בערב ר"ח ניסן תש"ה (14.3.45) קראה אגודת הרבנים בארצות-הברית ובקנדה לתענית ציבור עולמי בעיקבות הידיעות הבדוקות על חורבן יהודי אירופה, שהלכו ונתבררו ככל שכוחות בעלות הברית חדרו לתוככי גרמניה וגילו את זוועות המחנות. לאחר פירוט גורלם של היהודים פנה הקול הקורא למתענים ושאל:

> והאם היתה עזרתנו מספיקה? האם עשינו את המוטל עלינו, את אשר יכולנו ואשר היינו צריכים לעשות... לא ולא, אלף פעמים לא!!![59]

קול קורא זה משמש כעין שילוב בין "דין וחשבון", "חשבון נפש" ו"אני מאשים" לגבי התנהגותו של הציבור האורתודוכסי בארצות-הברית בתקופת השואה. יש בכך עניין רב, דווקא לאור הפולמוס שהתפתח בשנים האחרונות סביב המאמצים שנעשו על-ידי היהודים בעולם החופשי - כיחידים וכארגונים - למען אחיהם באירופה. מכל מקום, יש לציין כי זו הכרזת הצום האחרונה מתקופת השואה אשר מצאנו.

לקראת סיום המלחמה נכתבו תפילות הודיה אחדות לנצחונן של בעלות הברית. בידינו ארבע

52) "לצום לבכי ולמספד", **הפרדס**, ניסן תש"ד, שנה י"ח חוברת א', עמ' 2.

53) יציאתם של מספר אדמו"רים מאירופה הכבושה בתקופת השואה (ביניהם האדמו"רים מגור, בובוב ובלז) מהווה פרשה מיוחדת במינה. נושא זה לא זכה עד עתה לטיפול היסטורי רציני. הספר היחיד שנכתב בנושא זה הוא ספרו של משה יחזקאלי [=פראגר] המתבסס על לקט מסיפוריהם של עדי ראייה: **הצלת הרבי מבלז מגיא ההריגה בפולין**, ירושלים 1962. בשנים האחרונות התפרסם פולמוס בנושא זה מעל דפי כתב-העת **כיוונים** - ראה: מ' פייקאז' "גזירות פולין ומנוחה ושלווה ליהודי הונגריה בדרשה חסידית בלאזאית בינואר 1944 בבודאפשט", **כיוונים** 11. מאי 1981, אביב תשמ"א, עמ' 155-119; נ' אורטנר, "על פרשה חסידית בלזאית (תשובה למאמרו של מנדל פייקאז')", **כיוונים** 14, חורף תשמ"ב/פברואר 1982, עמ' 145-149; מ' פייקאז', "הרבנית מסטריפקוב על הבטחת הרבי מבלז, ושתי השקפות סותרות על לקח הגזירות", **כיוונים** 24, קייץ תשמ"ד/אוגוסט 1984, עמ' 59-73.

54) **הפרדס**, סיון תש"ד, שנה י"ח חוברת ג', עמ' 3.

55) **הפרדס**, מנחם-אב תש"ד, שנה י"ח חוברת ה', עמ' 2.

56) ראה הערה 65 להלן.

57) "סדר תפילה ותחנונים במאמר המלך יר"ה לתשועת צבאותנו וצבאות אנשי בריתנו יום א' כי תבוא הוא חמש שנים מעת פרצה המלחמה", 3 בספטמבר 1944, לונדון, לשכת הרב הראשי (אוסף מוקטה).

58) *"The Consecration of the first Mobile Synagogue donated by the St. Kilda Hebrew Congregation. Victoria Australia. For Relief Work in the Liberated Countries on the Continent by the Very Rev. The Chief Rabbi Dr. J.H. Hertz C.H. Assisted by Rabbi Dr. E. Neufeld and Rev. J. Goldstein. Sunday. Nov. 12. 1944-5705 at the New Synagogue Egerton Road. N 16. Chief Rabbi's Religious Emergency Council. 86 Amhurst Park N. 16* (אוסף מוקטה).

59) "תענית ציבור עולמי על החורבן היהודי", **הפרדס**, אדר תש"ה, שנה י"ח חוברת י"ב, עמ' 2.

תפילות מסוג זה. הן חוברו על ידי הרבנות הראשית לבריטניה [60], ק"ק שער השמים בלונדון[61], הקהילה הליברלית בלונדון[62] ובית הכנסת בהובארט, טסמניה, שהיה בית הכנסת העתיק ביותר באוסטרליה (נוסד בשנת 1845)[63]. סדרי תפילות אלה משמשים, בכוונה או שלא בכוונה, מעין סיכום למכלול התפילות אשר נכתבו בשנות המלחמה: נזכרים בהם הביטחון בה', בקשה להבנה בין עמים, הסלידה ממלחמה, התקוה לשלום נצחי, הפליטים, נפגעי ההפצצות, החללים האזרחיים, החיילים בצבא בריטניה שנפלו, חיילים בצבאות זרים שעזרו למאמץ המלחמתי, היהודים שעונו וגורשו, היהודים שנטבחו, היהודים ששרדו ולבסוף כמובן גם המלך, המלכה של בריטניה וצאצאיהם.

התפילה האחרונה מבחינה כרונולוגית חוברה על ידי "הרבנות הראשית לבריטניה" והיא היחידה מבין התפילות שנאמרת עד היום. תפילה קצרה זו נאמרת מדי שנה ב-11 בנובמבר, יום שביתת הנשק הכללי במלחמת העולם הראשונה, אשר הפך ליום זיכרון לשתי מלחמות העולם. עיקרה - תפילה לזכר הנופלים מצבא בריטניה, והיא מסתיימת בבקשה לשלום נצחי:

"קרב הימים אשר יודע בגויים כי אב אחד לכולנו וא-ל אחד בראנו. ופרוש במהרה סוכת שלומך על כל יושבי תבל ארצך, אמן ואמן".[64]

בתפילה זו, ששורותיה האחרונות זהות לאלו שבתפילה המיוחדת הראשונה שפורסמה באביב 1933 על ידי הרבנות הראשית לבריטניה, נסגר מעגל התפילות המיוחדות שנכתבו בעולם החופשי בתקופת השואה.

ו) מסקנות

בראש דברינו ציינו, שהתענית מהווה תגובה מסורתית של היהדות הדתית בתקופת השואה. במהלך סקירתנו ראינו שגם למועד ולתוכן התפילה חשיבות מיוחדת: לעתים משקפת התפילה אירועים מיוחדים הנוגעים לחיי היהודים תחת השלטון הנאצי - כגון "ליל הבדולח"; במקרים אחרים משתקפים אירועים הקשורים במהלך המלחמה באותה המדינה - כגון ההפצצות על בריטניה ("שלא יעשו בתיהם קבריהם"); ובמקרים אחרים, והם הרוב, הידיעות על גורלם של היהודים בארצות הכבושות הם במוקד התפילה - בעיקר בתפילות שנכתבו לאחר קיץ 1942, מועד חדירת המידע על ביצוע ה"פתרון הסופי".

מתוך התפילות יכולים אנו להבחין בשתי בעיות פנימיות המאפיינות את העולם היהודי הדתי - בעיות הסמכות והאחידות. כמעט ולא ניתן למצוא נוסח תפילה אחיד או שיתוף פעולה בין הזרמים אפילו בנושא כגון תפילות הודיה על הניצחון בתום המלחמה. כל גוף, זרם ועדה יצר תפילה משלו. בבריטניה ראינו את הרבנות הראשית, הספרדים והליברלים ובנוסף להם ה"עדת" - הקהילה החרדית שבה לפי כל הסימנים לא נרשמו התפילות המיוחדות שנאמרו; בארץ ישראל - הרבנות הראשית והעדה החרדית הכוללת חצרותיהם של אדמו"רים שונים; ובארצות הברית - האורתודוכסים, הקונסרבטיבים, הרפורמים והריקונסטרוקציוניסטים. לעתים רחוקות בלבד היה קיים שיתוף פעולה בין הזרמים האורתודוכסיים בארצות שונות כגון בין הרבנות הראשית בארץ-ישראל ובבריטניה לבין אגודת הרבנים בארצות-הברית ובקנדה.

יש אירוניה בדבר, שלמרות העדר התיאום היה קיים דמיון מפליא בין התפילות מכל הזרמים, עם מעט יוצאים מן הכלל. תפילותיה של הרבנות הראשית לבריטניה הן לעתים בעלות גוון "רפורמי" ואוניברסאלי יותר מאשר אלו של הליברלים עצמם. לעומת זאת, תפילתם של הריקונסטרוקציוניסטים, המורכבת בעיקר מפסוקי תהילים, בהחלט יכולה היתה להיכתב על ידי האדמו"רים מגור או מבלז. גם תחינותיהן של ק"ק שער השמים ואגודת הרבנים בארצות- הברית ובקנדה היו יכולות להחליף ביניהן כותרות ושמות מחברים מבלי שאיש ירגיש בכך.

מחברי התפילות כבר אינם, ורוב התפילות נשכחו, אולם בעיית הסמכות והאחידות עומדת בעינה ואף מוצאת ביטוי חדש בניסיון הבלתי-מוצלח שנערך בשנים האחרונות לחבר תפילה אחידה לזכר קרבנות השואה. ואכן, לאור הוויכוח בין הזרם החרדי לבין כל שאר הזרמים סביב המינוח "שואה" מול "חורבן", אין להניח כי יימצא פתרון לבעיה זו בימינו.[65]

בעוברנו על התפילות בעת הכנת המחקר ראינו עד כמה הניתוח ההיסטורי הקר והיבש עלול להשכיח את כוונותיהם העיקריות של מחברי התפילות וקובעי התעניות. עלינו לזכור כי כוונותיהם של אנשים אלה לא היתה להעביר למתפללים ולמתענים ידיעות על גורלם של יהודי אירופה ולא לחבר תעודה היסטורית; כל מה שביקשו היה להמחיש את שיתוף הגורל היהודי, לאפשר לקהל לבקש רחמים עבור אחים נרדפים, ולהתפלל שהם בעצמם - תושבי ארצות העומדות בפני סכנת

60) "תודה וקול זמרה בבתי כנסיות על הגבורות ועל התשועות במלחמה העולמית", לונדון, לשכת הרב הראשי, 5705-1945 (אוסף מוקטה).

61) *Special Service Prayer and Thanksgiving on the Declaration of Victory over Germany.* Spanish and Portuguese Jews' Congregation. London 1945 (אוסף מוקטה).

62) *"Liberal Jewish Synagogue. London. Service of Thanksgiving for the Final Victory of the United Nations in the War of 1939-1945 and for the Ensuing Peace". August 19th. 1945* (אוסף באכם).

63) התכתבות עם ב' ה' פיסקל, *Hobart Hebrew Congregation*. אפריל 1983.

64) "תפילה לא-ל בכל שנה ושנה על הישועה אשר עשה לארצנו עת כי שבתה המלחמה העולמית", לונדון, לשכת הרב הראשי, 5706-1945 (אוסף מוקטה).

65) על כך ראה: *Rabbi Yitzchok Hutner. "Holocaust". The Jewish Observer, vol. 12. n.8. Heshvan 5738/ October 1977. pp. 3-7.*

הפלישה - לא יזדקקו בעתיד הקרוב לתפילותיהם של אחרים.
על אף הניסוחים השונים וחוסר שיתוף הפעולה, פנו יהודים מכל הזרמים בארצות השונות לקונם בבקשה דומה - להצלה, לניצחון ולשלום, וכך הפכה התפילה לאחד מסימלי אחדות הגורל היהודי בעידן של שואה וחורבן: "ובזכות התשובה התענית והתפילות", כותב הרב אליעזר סילבר, ראש אגודת הרבנים בארצות-חברית ובקנדה, "ובזכות תורתנו הקדושה נושע, והקב"ה יאמר למשחית הרף ונזכה לניצחון מהיר של ארצנו, וישלח את גואל הצדק בב"א [במהרה בימינו, אמן][66].

66) "הכרזת אגודת הרבנים", **הפרדס**, שנה ט"ז חוברת י. עמ' 3.

תעודה ועדות

שתי תעודות על הכנסיות בארץ-ישראל ותגובתן לידיעות על השמדת יהודי אירופה

מאז הועלה על הבמה מחזהו של רולף הוכהות "ממלא המקום" בתחילת שנות השישים לא פסק הדיון ביחסן של הכנסיות הנוצריות לגורל היהודים בתקופת השואה. ברם, תחבט הארצישראלי של הנושא לא זכה לעיון כלל, מלבד מה שפירסמו ש' פרידלנדר בדבר התערבות הרבנים הראשיים לארץ-ישראל אצל האפיפיור בשנת 1944 וש' אליאש בדבר מדיניות ההצלה של הרבנות הראשית לארץ-ישראל.[1] כדי לקרוע אשנב ראשון לעניין זה אנו מביאים כאן שני מכתבים מתוך ארכיון הרבנות הראשית (תיק: כללי A, אלול תש"ב - אייר תש"ן, מס' 10/4).

א. יצחק בן-צבי אל הרבנות הראשית לארץ-ישראל:

הועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ-ישראל
GENERAL COUNCIL (VA'AD LEUMI) OF THE JEWISH COMMUNITY OF PALESTINE

כ"ו בשבט תש"ג
1.2.43

Ref. No. 2845/מספר

תלפון TEL.4356
ת.ד. P. O. B. 1088
ירושלים JERUSALEM

לכבוד
הרבנות הראשית ליהודי ארץ-ישראל
ירושלים.

ר.נ.

הריני מתכבד לצרף למכתבי זה, את המכתב שקבלנו מאת הקונגרס היהודי העולמי,[2] והנני מציע שכבי הרבנים הראשיים יפנו בהתאם לתוכן המכתב לכנסיות השונות בארץ, בבקשה שיפרסמו הצהרות נגד מעשי ההשמדה של היטלר על היהודים באירופה שתחת כיבושו.

ואלה הן הכנסיות שלפי דעתי אפשר לפנות אליהן:

1. הכנסיה האורטוקסית-היונית [כך!]
2. " הלטינית
3. " האנגליקנית
4. " הפרוטסטנטית
5. " המארוניטית (נציגים לה ביפו ובחיפה)
6. " הקופטית (חבשים)
7. " הקורית-כלדית
8. " הארמנית
9. אף לכנסיה המוסלמית בארץ ובארצות השכנות, יש לפנות בצורה מתאימה.[3]

אודה לכבי הרבנים אם תואילו להודיענו את החלטתכם.

בכבוד רב

[על החתום:] י. בן צבי

הנהלת הועד הלאומי

1) *S. Friedländer,* ***Pius XII und das Dritte Reich, Eine Dokumentation,*** *Reinbek bei Hamburg 1965, pp. 154-162; S. Eliash, "The 'Rescue' Policy of the Chief Rabbinate of Palestine Before and During World War II",* ***Modern Judaism,*** *Vol. 3, no.3 (October 1983) pp. 291-308.*

2) מכתבו של הקונגרס היהודי העולמי לא נשמר במצורף למכתב.

3) המלים "יש לפנות בצורה מתאימה" נוספו בכתב ידו של בן-צבי.

ב. <u>הרבנות הראשית לארץ ישראל אל הנהלת הוועד הלאומי:</u>

מ/4/10

כ"ת לחדש אד"א תש"ג

כבוד
הנהלת הועד הלאומי,
<u>ירושלם.</u>

א.נ.

בהמשך למכתבכם 2845 מיום כ"ו בשבט תש"ג בלוית מכתבו של הקונגרס היהודי העולמי: הנשיא הח"מ בשמו ובשם חברו הרב הראשי הרצוג ששלח את מזכירו בלוית מכתביו בקר בזה את האפטריארך הארמני היוני והלאטיני.

באפטריארכיה הארמנית השיבו שהאפטריארך נמצא ברמלה לרגלי מחלתו ומחכים לשעה מוכשרת לתתישב אתו.

האפטריארך היוני השיב שהקונגרגציה שלהם היא לא יונית כי אם ערבית וחושש מפני זעם ההמונים בשל הבעה פומבית מצדו בזה כאשר עם רצונו ונפשו.

האפטריארך הלאטיני השיב במכתב מיום 25 בפברואר 1943 שהוא חוזר על מה שאמר וכן כתב "שאין ביד בישופים להוסיף על דבריו הנערצים של האפיפיור".[4]

אחרי תשובות אלו לא מצאנו עוד מקום להמשיך בזה לפני העדות הקטנות.

בכבוד רב
הרבנות הראשית לא"י
הנשיא

המזכיר הכללי:

[החתימה בלתי ברורה]

4) הכוונה לדברי האפיפיור באגרת לחג המולד 1942 ראה:פרידלנדר (לעיל, הערה 1), עמ' 96-98; *G. Lewy, The Catholic Church and Nazi Germany, London 1968. pp. 299-230.*

תפלה מיוחדת ליום הכיפורים תש"ג (1942), האג (הולנד)

בימי השואה נתחברו תפילות הרבה על-ידי שלומי אמוני ישראל. באחדים מהם דן מאמרה של הגב' באומל במקום אחר בחוברת זו. כאן אנו מביאים תפילה שנתחברה בידי הרב הראשי של האג שבהולנד, הרב יצחק מארסן *(Maarsen)*. היא נאמרה לפני תפילת נעילה תש"ג (21 בספטמבר 1942), חודשיים מאז החלו הגירושים האינטנסיביים של יהודי הולנד למחנות המוות. היה זה יום הכיפורים האחרון שעוד ניתן ליהודי הולנד לקיים בארץ מושבם; בערב ראש השנה תש"ד בוצע הגירוש האחרון של יהודי הולנד. התפילה מצויה בארכיון הקהילה האשכנזית בהאג, הנשמר בארכיון העירוני *(Gemeente-archief 's Gravenhage, Archief 131, nr. 480)*.[1]

אֲדוֹן הָעוֹלָמִים

נָבוֹא לְפָנֶיךָ בְּיוֹם הַקָּדוֹשׁ וְהַנּוֹרָא הַזֶּה וְעֲצַבֵּינוּ יִזְלוּ דָמַע מֵאֵין הַפוּגוֹת, יָחְשְׁכוּ הָרוֹאוֹת בָּאֲרוּבּוֹת כַּאֲשֶׁר עָלוּ לְפָנֵינוּ הַמַּאוֹרְעוֹת הַקָּשׁוֹת שֶׁעוֹבְרוֹת עָלֵינוּ תָּמִיד, בְּעוּתֶיךָ צְמִתוּנוּ סַבּוּנוּ כַּמַּיִם כָּל הַיּוֹם. נִתְמַהּ אֵיךְ יִזְרַח מָאוֹר יוֹם אָל כֹּל וַיַּחְשֶׁיךָ אֲלֵינוּ.

נָא אֵלְקֵי הָרוּחוֹת תִּזְכֹּר לְטוֹבָה אֶת נִשְׁמוֹת בְּנֵי קְהִלָּתֵנוּ שֶׁנָּפְלוּ חֲלָלִים בְּאֶרֶץ מְרָחֲקִים, תִּמְצָאֵנָה מְנוּחָה תַּחַת כַּנְפֵי שְׁכִינָתֶךָ, תִּהְיֶינָה צְרוּרוֹת בִּצְרוֹר הַחַיִּים, וְתָחֶסְיֶנָה בְּסֵתֶר צִלְּךָ סֶלָה.

אַב הָרַחֲמִים

מִמַּעֲמַקֵּי [כד:] הַלֵּב בָּאָה לְפָנֶיךָ שְׁאֵלַת חֲרָדִים מַחֲרֶדֶת עֲמָנוּ הָאוּמְלָל: עַד מָתַי? אֵל דְּמָעָתֵנוּ אַל תֶּחֱרַשׁ, הֲלֹא שַׁעֲרֵי הַדְּמָעוֹת עוֹד לֹא נִשְׁלָבוֹת. נָא אֵל תְּשִׁיבֵנוּ רֵיקָם מִלְּפָנֶיךָ, כִּימֵי [כד:] עָנוּתֵנוּ נָא תְנַחֲמֵנוּ לִשְׁלוֹחַ אֲסִירִים מִבּוֹר תַּחְתִּיוֹת. רְאֵה כִּי אֵין אִישׁ לַעֲמֹד בַּפֶּרֶץ בַּעֲדֵנוּ וְעַתָּה כָּל תּוֹחֲלָתֵנוּ ה' לְךָ הִיא.

תִּשְׁלַח מְשָׁמַיִם וְתוֹשִׁיעֵנוּ, תְּחַזֵּק יָדִים רְפוֹת וּבִרְכַּיִם כּוֹשְׁלוֹת תִּסְמֹךְ וְתִסְעֹד. עֵינֵינוּ לְךָ מְיַחֲלוֹת, נָא אַל תְּבִישֵׁנוּ מִשְׂבַּרֵנוּ כַּדָּבָר שֶׁנֶּאֱמַר אַל יֵבוֹשׁ בִּי קוֹיֶיךָ אֲדֹנָי אֱלֹקִים צְבָאוֹת אַל יִכָּלְמוּ בִּי מְבַקְשֶׁיךָ אֱלֹקֵי יִשְׂרָאֵל.

1) על החיים הדתיים בהולנד בשואה ראה: *D. Michman, "Problems of Religious Life in the Netherlands during the Holocaust", **Dutch Jewish History** (J. Michman, ed.) Jerusalem 1984, pp. 379-399.*

אישור לחתן תורה ולחתן בראשית במחנה ברגן-בלזן, תשרי תש"ה (1944)

אנו מפרסמים בזאת צילום של תעודה יחידה במינה: אישור שניתן לחתן תורה ולחתן בראשית בברגן-בלזן למחרת שמחת תורה תש"ח (1944), על עובדת היותם בעלי הכיבודים הללו: מקורה של התעודה באוסף הפרטי של משפחת דה פאו מהולנד, שזכתה לעלות לארץ לאחר השואה. בני המשפחה הנזכרים בתעודה היו שייכים לקבוצת בעלי אשרות עלייה לארץ-ישראל ("סרטיפיקאטים"), שקובצו ביחד לאגף מיוחד במחנה ברגן-בלזן לצורך התלפה עם תושבים גרמניים של ארץ-ישראל.[1]

לתורה ולתעודה

אנחנו חתומי מטה מעידים בזה · שבחג שמחת התורה שעבר
ר' אלי־עזר בן ר' אורי דעפוי נבחר להיות לחתן תורה בצריף י"ן
במחנה ברגין בלזען כאשר היינו שם סגורים ואנוסים · והחתן בראשית
היה ר' אורי בן כה אהרן דעפוי · השם ישמרם מכל רע ויגיע אותם
למחוז חפצם לחיים ולשלום ולבריאות בב אמן

כד תישרי אסרו חג · ברגען בעלזן תשה לפק

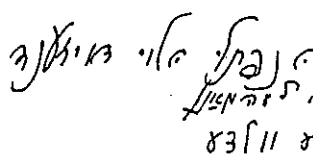

1) על פרשה זאת ראה:
- נ' עק, "יהודים תמורת גרמנים", **דפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שניה, מאסף ב', תל-אביב תשל"ג, עמ' 23-49;
- ת' ברלס, **הצלה בימי שואה**, תל-אביב תשל"ח, עמ' 150-158;
- *L.de Jong, **Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog**, vol. 6, 's Gravenhage 1975, pp.274-278; Vol.7, 1976, pp.407-408*

מאמר סיקור על כינוס הזעקה למען יהודי אירופה שנערך בירושלים ביום כ' בכסלו תש"ג (29.11.1942)

במאמרה של הגב' באומל בחוברת זאת נזכרו בין השאר ימי העצרה שכונסו בהתאשר הידיעות על רצח יהודי אירופה, בחורף 1942. אחד מכינוסי הזעקה נתקיים ביום א', כ' בכסלו תש"ג (29.11.1942). העיתון "הפרדס" מחודש טבת תש"ג (שנה ט"ז, חוברת י' עמ' 4-5) הביא את נוסח מכתבו של הרבי מגור שקרא לקיים את הכינוס, ואחר-כך תיאר את מהלכו. אנו מביאים כאן את הדברים בצרוף הערות קצרות בלבד; במסגרת אחרת נביא הערות מפורטות יותר.

לשון המכתב:

"הידיעות הנוראות והאיומות ממצב היהודים בפולין ובכל ארצות הכיבוש מאלץ אותי--הגם שקשה עלי מפני חולשת בריאותי -- לקיים את "לך כנוס", ולבקש את כ"ת[1] שליט"א להשתתף באספת רבנים שתתקיים אי"ה ביום א' וישב כ' כסלו שעה 12 בביהכ"נ ר' יהודה החסיד בירושלים, לזעוק ולעורר רחמי שמים על פליטת בית ישראל להתאחד ולהתיעץ למען הצלתם". ידידם השרוי בצער.

אברהם מרדכי אלטר,

נענו לקול הקריאה כארבע-מאות רבנים מכל ערי ארץ ישראל ומושבותיה וכל האדמורי"ם שבארץ ישראל וקהל של אלפים שצבאו על פתחי היכל בית הכנסת חורבת ר' יהודה החסיד להשתתף בכינוס זה שלא ראתה ירושלים כמותו זה מאות בשנים. התכנסו בהיכל בית הכנסת כל הרבנים וכל האדמורי"ם שליט"א: האדמו"ר מטשרטקוב, בויאן, סאדיגור, דורוהוביטש, סאדיגור-פשימישל, ורחמסטריבקה, רבני עדות המזרח, באי-כח אגודת ישראל, המזרחי, הסוכנת היהודית, הצ"ח[2], רבנים צבאיים מכל צבאות ארצות המאוחדות, באי-כח העתונות העולמית והארצות [כך!]. בכותל המזרחי של בית הכנסת נראו הרבנים הראשיים הגאון רי"א הרצוג, הגאון רב"צ עוזיאל, הגאון רצ"פ פרנק, הגאון רי"מ חרל"פ, הגאון רמ"א עמיאל, הגאון ר"ר כ"ץ, והגאון רש"ד כהנא, (אב"ד דוורשא). דומית אבל שררה בבית הכנסת העתיק. כל הנדות ואבוקות השמן דלקו, הקהל אמר מזמורי תהילים, וגעה בבכי. כשהופיע אדמו"ר מגור עלה הרב הראשי הגרי"א הרצוג ופתח את הכינוס וכיבד את אדמו"ר מגור בפתיחת הארון, האדמו"ר עלה על הדוכן נשען על זרוע של הרב הראשי ובנו הרב בונם ולפני פתיחת הארון השמיע את הדברים האלה: "עת צרה היא ליעקב וממנה יושע בזעקך יצילך קיבוציך, במדרש איתא כינוסו וכינוס בניו הצילו מיד עשו, צריכים כולנו להתאחד באחדות ובמעשים טובים נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה עד ה' צריכים לעורר רחמים, תשובה תפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזירה -- ואת כולם ישא הרוח, יקח הבל, נתפלל נא שהרשעות תעבור מן העולם והחוסה בו ינחל ארץ, חזק ונתחזק, איש את רעהו יעזרו ולאחיו יאמר חזק. עוד יבואו ימים טובים מאד לישראל, (עס וועט נאך יידען גאר גוט זיין). נזכה עוד לראות בנחמה, נקווה לה' לישועה שלימה במהרה בימינו אמן". אחרי פתיחת הארון ירד הרה"ג רח"י מישקובסקי, מקרינקי לפני התיבה וקרא עם הקהל פסוק בפסוק מזמורי תהלים, ע"ט, פ"ג, קמ"ב, ק"ל, כ'.

קולו של הרב מישקובסקי וקהל הרבנים גברו והלכו בבכיות ויללות בוקעות שחקים. אחרי אמירת תהלים התפללו י"ג מדות וכמה רבנים עטופים בטליתות עמדו על הבמה ותקעו בשופרות, הגרש"ד כהנא הקריא את התקיעות, ולקול שבע השופרות שתקעו שלשים קולות נעו כל העם בבכיה נוראה, גם כמה לא יהודים שהשתתפו בכינוס כבאי כח סוכניות טלגרפיות ועתונות בכו בכי תמרורים. אח"כ השמיע הרב הראשי הרצוג את הכרזת הכינוס: "בשעת שואה וזוועה לעם ישראל, אשר כמוה לא היתה לעולמים בימים אשר חרב נעוצה בלב האומה, מאות אלפי ישראל במדינת פולין ובגלות אירופה הנאצית מובלים כצאן לטבח, טף ועוללים נשחטים לעיני הוריהם זקנים וישישים נטבחים לעיני בניהם, אלפי ישראל נקברים חיים, ארזי הלבנון ואדירי התורה נשחטו ואינם, מאות קהלות קדושות מבצרי התורה והאמונה נמחו ואין זכר להם -- בשעה נוראה זו נתאספו ונקהלו בירושלים עיה"ק כל רבני ארץ הקודש להרים קול שאגה בפני רבון

1) כבוד תורתם
2) ההסתדרות הציונית החדשה (-הרוויזיוניסטית)

העולמים אלקי ישראל ולהזעיק את עם ד' היושב בציון לצום לאבל ולתפלה ביום ד' כ"ג בסלו על עם ד' ועל בית ישראל כי נפלו בחרב. שמע ישראל! בשעה איומה זו לכולנו אשר שפך ד' את חמתו וזעמו עלינו ואזני העולם הגדול אטומות – שובה ישראל עד ד' אלקיך – שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד. אח"כ הקריא קריאה גדולה לכל העמים ולכל ראשי הדתות הדוגלים בשם הצדק והחירות האנושית שיתעוררו ויזדזעזעו לקול השמועה ויחישו להציל בעוד מועד. אח"כ הקריא הרה"ג מלוצק פסוקי איכה והקהל ישב על הארץ כאבלים. אחריו התפלל הגרש"י הילמן תפלת מלא רחמים (מגזירת ת"ח) והרב הראשי הגרב"צ נעל את הכינוס בתפילת קדיש בהתייפחות בכיות. אח"כ נהר הקהל העצום לכותל המערבי. הכינוס השאיר רושם עז בל ימחה.

"ההשפעה של הוראת ספרות השואה על האמפתיה של התלמידים עם ניצולי השואה ועם הסבל היהודי"

חנה יעוז וזכריה דור-שב

המחקר בנושא בדיקת רמת האמפתיה אצל התלמידים הישראליים עם ניצולי השואה ועם הסבל היהודי בדורות השונים הוא רב-שלבי ורב-מסלולי, ומתקיים זו השנה החמישית במסגרת "המכון לחקר השואה".

נקודת המוצא של המחקר היא, כי השואה הינה הטראומה המרכזית של העם היהודי במאה הכ, וכי הקניית תודעת השואה על כל היבטיה לבני הנוער בישראל, הינה בעלת חשיבות לאומית ממדרגה ראשונה. אחד ההבטים המרכזיים בהוראת נושא השואה היא השאיפה להגברת האמפתיה עם העם היהודי בכללותו ועם ניצולי השואה בפרט. נסיון להגביר את האמפתיה היהודית באמצעות פעולה של חינוך והוראה טרם נערך.

הגדרת המושג אמפתיה נעשתה בצורות שונות בספרות המקצועית, והקשיים בבדיקת אמפתיה נובעים ממגוון הגישות וההגדרות של המושג: יש חוקרים השמים את הדגש על גישה קוגניטיבית[1], וחוקרים אחרים פונים לחיפוש אחר מרכיבים פיזיולוגיים[2]. יש המדגישים הבנה חברתית[3], ויש השמים במרכז את ההבנה הרגשית כבסיס ליצירת קומוניקציה[4].

לצורך בדיקת האמפתיה אצל התלמידים בנינו כלי חדש, המורכב משני שאלונים. לצורך בניית הכלי לבדיקת אמפתיה יצאנו מנקודת ראות של תפיסת האמפתיה כאינטליגנציה ומיומנות חברתית, הכוללת אף את היכולת להיכנס לעורו של הזולת, לחוש את רגשותיו, להיות מוכן לוותר למענו על נוחיות אישית ולבטא כל זאת בצורה פעילה. כמובן, יצאנו מתוך הנחה, כי גם בעל אמפתיה כללית גבוהה עשוי להיות סלקטיבי לגבי מושאי האמפתיה. לפיכך, הפרדנו בין בדיקת אמפתיה כללית, הנמדדת על-ידי הוגן[5], לבין בדיקת תחושת אמפתיה עם העם היהודי בסבלו ועם ניצולי השואה - שלגביה בנינו כלי נפרד. השאלון שבנינו לצורך בניית האמפתיה עם הסבל היהודי בנוי על מודל של הוגן, ואילו השאלון לבדיקת אמפתיה עם ניצולי השואה בנוי על מודל של טרואקס.[6] בשאלון הבודק **אמפתיה יהודית** יש 12 שאלות שהותאמו לתבנית של 12 פריטים נבחרים מתוך מבחן הוגן, בתוספת התייחסות לנושאים יהודיים. בשאלון הבודק **אמפתיה עם ניצולי השואה** נבנו 6 שאלות המבוססות על מודל של טרואקס, שבהן נמסר על מצבים מבויימים, המתארים סבל נמשך והולך של ניצולי השואה החיים עמנו כיום, ונדרשת מן הנשאלים תגובה של התייחסות למצבים המתוארים ולבעיות המועלות, המעוגנות בסבל זה. התגובה הנדרשת לשאלות המופיעות בשאלון משלבת שלושה יסודות: 1) תפיסה לעומק של רגש הסבל אצל ניצולי השואה; 2) העברת המסר "אני אתך"; 3) נכונות אלטרואיסטית לוויתורים למען האדם, שסבלו ובעיותיו נמסרו במצב המתואר. הנשאל יכול לבחור בתשובה אחת מתוך 5 אפשרויות, הנעות מהמעטה בהכרת הצרכים של הנשאל וסבלו - לטובת האישיות של הנשאל - עד לויתור אלטרואיסטי על הנוחיות של הנשאל למען טובתו ורווחתו הרגשית של הניצול, תוך גילוי הבנה מרובה לרגשות הסבל שלו.

השאלון השלישי הוא שאלון הוגן לבדיקת אמפתיה כללית - 63 פריטים, שתורגמו לעברית, כאשר התשובות נעות בסולם של 5 דרגות למן "מתנגד מאד" ועד "מסכים מאד". הכיוון של השאלות שונה מדי פעם באופן אקראי, כאשר ציון גבוה נועד לציין תגובה דומה לתגובות הקבוצה האמפתית הנורמטיבית של הוגן. בשלב הראשון הועברו השאלונים בכתות ט' י"א של בתי-הספר כלליים ודתיים. הרמה של האוכלוסיה היתה מעורבת הן מבחינת הסטטוס החברתי, והן מבחינה עדתית. התוצאות שקיבלנו עובדו על-ידי ניתוח שונות לגורמים עיקריים: מין/כתה/סוג בית-הספר (כללי/דתי), ונבדקה מידת האינטראקציה ביניהם.

ניתוח התוצאות של שלב זה במחקר הראה כי:

* בנוגע **לאמפתיה כללית** - התוצאות שקיבלנו אינן שונות מהמקובל בתחום זה. התופעה הבולטת היא, כי **בנות** מגלות יותר אמפתיה מאשר **בנים**, והתוצאה **מצויה בכל האוכלוסיות שבדקנו.**

1) *R.F. Dymond, "Personality and Empathy", **Journal of Consulting Psychology** 14 (1950), pp. 343-350*

2) *S.M. Berger, "Conditions through vicarious instigation, **Psychological Review** 29 (1962), pp. 450-466*

3) *R. Hogan, "Development of an empathy scale", **Journal of Consulting and Clinical Psychology** 33 (1969), pp. 307-316*

4) *C.B. Truax and R.R. Carkhuff, "Towards effective counselling and psychotherapy" Chicago, III, Atherton Pub. Co. 1967*

5) *R. Hogan, "Development of an empathy scale", **Journal of Consulting and Clinical Psychology** 33 (1969), pp. 307-316*

6) *C.B. Truax, "A scale for the measurement of accurate empathy", **Psychiatric Institute Bulletin 12** (1961)*

* באשר **לאמפתיה יהודית** - מצאנו יותר אמפתיה עם ניצולי השואה אצל תלמידי בתי-ספר דתיים מאשר אצל תלמידי בתי-ספר כלליים, ולא ראינו הבדל משמעותי בין המגזרים לגבי מידת האמפתיה עם הסבל היהודי. [תיאור מקיף יותר של השאלונים, מהלך המחקר בשלב זה, ניתוח סטטיסטי של התוצאות וכד' - ניתנו על-ידינו במאמר מיוחד[7]].

בשלב הבא של המחקר (בשנים תשמ"ג, תשמ"ד) בחרנו מתוך פעולות החינוך והחוראה במסגרת נושא השואה את הניסיון להגביר אמפתיה על-ידי הוראת **נושא השואה בספרות**, וזאת מתוך תנחה, כי ניתן ליצור אמפתיה באמצעות קריאה והוראה של יצירות ספרותיות. לצורך שלב זה של המחקר נבנו **שתי יחידות הוראה**. שתיהן מבוססות על הספרות העברית הצעירה של דור המדינה. ליחידה אחת נבחרו שירים וסיפורים על נושא השואה, ואילו ליחידה השניה נבחרו שירים וסיפורים העוסקים בבעיות קיומיות, כגון: אהבה, מלחמה, יחסי אני-עולם וכד'. שתי היחידות נבנו תוך תיאום עם הדרישות של משרד החינוך לגבי הוראת הספרות בחטיבה העליונה של בתי-הספר התיכוניים הדתיים והכלליים בישראל. במקביל נוצרה ערכת לימוד שלימה הכוללת חוברות לימוד, ספרי-עזר, וכד' והיא יצאה לאור בסיוע המכון לחקר השואה ומשרד החינוך (לעריכת תכנית לימודים בנושא השואה בספרות ולבדיקתה של תכנית מעין זו, יש חשיבות בפני עצמה, בשל העדרו של הנושא מתכנית הלימודים החדשה בספרות עברית, ירושלים/תשל"ט). בשנת הלימודים תשמ"ב העברנו את חומר הלימוד ב-20 כיתות תיכון בבתי-ספר כלליים ודתיים. השאלונים לבדיקת אמפתיה כללית, בדיקת אמפתיה יהודית, ואמפתיה עם ניצולי השואה הועברו בכיתות לפני הוראת נושא השואה בספרות ולאחריה ובמקביל הועברו השאלונים בכיתות שבהן נלמדה יחידת הלימוד המורחבת בספרות דור המדינה (קבוצת ביקורת א'), וכן בכיתות בהן נלמדה תכנית הלימודים הרגילה (קבוצת ביקורת ב'). המדגם כלל 555 תלמידים מתוך 20 כתות י"א של איזור המרכז, מבתי-ספר דתיים וכלליים. משך הלימוד היה 30 שעות בתקופה שבין חנוכה לפסח (2-3 שעות שבועיות).

תתוצאות של שלב ב' במחקר תומכות בתוצאות שנתקבלו בשלב א', שבדק מצב סטטי - בלי אינטרוונציה:

1) בנות מגלות יותר אמפתיה כללית מאשר בנים;
2) בנות מגלות יותר אמפתיה יהודית מאשר בנים;
3) בנות מגלות יותר אמפתיה עם ניצולי השואה מאשר בנים;
4) תלמידים דתיים מגלים יותר אמפתיה עם ניצולי השואה מאשר תלמידים בבתי-ספר כלליים;
5) תלמידים בבתי-ספר כלליים מגלים יותר אמפתיה כללית מאשר תלמידי תיכון דתי. (כיוון זה נמצא אף בשלב א' של המחקר אבל לא הגיע שם למשמעות סטטיסטית).

באשר להשערה המרכזית של שלב ב' בדבר הגברת האמפתיה עם העם היהודי בסבלו ועם ניצולי השואה כתוצאה מלימוד יצירות ספרותיות - השערה זו לא נתמכה על-ידי שלב זה של המחקר. כמו כן, לא נמצא הבדל בהשפעה של הוראת נושא השואה בספרות על תלמידים שהוריהם יוצאי ארצות שבהן התרחשה השואה - לעומת תלמידים יוצאי אפריקה ואסיה, אליהן לא הגיעו צבאות גרמניה ואיטליה. (שיפור-מה היה אחרי ההוראה אצל בנות מיוצאי צפון-אפריקה לגבי אמפתיה עם ניצולי השואה, אולם לתוצאות הללו אין משמעות סטטיסטית). מעניין לציין, כי קבוצה קטנה של תלמידים שהוריהם ממוצא יווני הגיעו לשיפור גבוה במיוחד במבחן שנועד לבדוק אמפתיה עם ניצולי השואה, בהשוואה עם תלמידים מאותו מוצא שלא למדו את נושא ספרות השואה. כמו כן יש לציין, כי המתאם בין תוצאות אמפתיה יהודית לאמפתיה כללית גדל בקרב תלמידים דתיים, ובמיוחד אצל הבנים (גם תוצאה זו הופיעה בשלב א' של המחקר) [פירוט נרחב יותר של המחקר בשלבו השני עומד להתפרסם בקרוב[8]].

באשר לשאלת של הוראת **ספרות** השואה והשפעתה על מידת האמפתיה - ניתן להסביר את התוצאה בכך, כי **דרכי הוראת הספרות**, כפי שבהן מקובלות כיום בבית-הספר התיכון הישראלי מכוונות בעיקר ליצירת כלים לניתוח אנליטי של יצירות ספרות, והן מושפעות בעיקר מ"תורת הספרות", השלטת היום בחוגי הספרות באוניברסיטאות השונות. לעומת זאת, הוראת הספרות בתיכון הישראלי אינה מכוונת ליצירת אמפתיה עם הגיבורים הספרותיים ועם בעיותיהם (ראה המבוא לתכנית הלימודים בספרות, ירושלים תשל"ט).

לפיכך נכנסנו לשלב חדש של המחקר - שלב ג' - שעניינו **העצמת האמפתיה** של תלמידים עם ניצולי השואה, וזאת על-ידי הוראת ספרות בדרכי-הוראה אֲמוטיבית. שלב זה של המחקר נערך בתשמ"ד-תשמ"ה בשישה בתי-ספר באיזור המרכז. קבוצת מורים אחת קיבלה תדריך להוראה בשיטות אמוטיביות, וקבוצה שנייה למדה את נושא השואה בדרך המקובלת, והיא מהווה את קבוצת הביקורת. ההוראה קוימה באוכלוסיה הומוגנית, הכוללת בנים ובנים בכתות י"א בבתי-ספר כלליים ודתיים. שלב זה של המחקר בוצע, אבל טרם סוכם סופית.

לסיכום יש לאמר, כי הקניית תודעת השואה לבני הנוער בישראל הינה בעלת חשיבות ראשונה במעלה לעיצוב התייחסותם להיסטוריה היהודית ולעם-ישראל בדורות האחרונים, וכי שאלת האמפתיה עם הסבל היהודי ועם ניצולי השואה היא אחד הנושאים המרכזיים בתחום זה. הנסיון של העצמת האמפתיה באמצעות הוראה אמוטיבית עשוי לשמש מודל בנידון.

7) ז' דור-שב וח' יעוז, "אמפתיה כללית ואמפתיה עם הסבל היהודי אצל תלמידים בבית הספר התיכון הדתי והכללי בישראל". **עיונים בחינוך**, אוניברסיטת חיפה, חוברת 36 (1983), עמ' 25-34
8) ז' דור-שב וח' יעוז, "ההשפעה של הוראת נושא השואה בספרות על האמפתיה של התלמידים עם העם היהודי בסבלו ועם ניצולי השואה", **עיונים בחינוך**, אוניברסיטת חיפה, חוברת 42 (1985) (בדפוס).

החיים הדתיים בשואה על־פי ספרי הזיכרון לקהילות

פנינה מייזליש

באמצע שנת תשמ"ב הוחל במכון לחקר השואה בבדיקת החומר המצוי ב"ספרי הזיכרון לקהילות" על החיים הדתיים בתקופת השואה. תחילה עסקה בעבודה זו הגב' ניקול דרי, אחר־כך החליף אותה מר מנחם אלדר, אשר שכלל את המסגרת ואת שיטת הרישום, ואחרי כן הצטרפה אליו הגב' פנינה מייזליש. מראשית תשמ"ד היא עוסקת בכך לבדה. מימון חלקי לפרויקט נתקבל במסגרת המענק שנתן "קרן הזיכרון לתרבות יהודית" לפרויקט המורחב של "סקר המקורות על החיים הדתיים בשואה", המבוצע במכון.

בפרויקט ספרי הזיכרון נבדקים הספרים שנדפסו מגמר מלחמת העולם השנייה ועד ימינו, ונרשם כל המצוי בהם על החיים הדתיים, על מצבם של שומרי מצוות, על הגילויים של מסירות הנפש לערכי הדת, ועל יחסה של הסביבה היהודית והלא־יהודית לכל הקשור בכך בתקופה ההיא. המטרה היא לתת בידי כל המתעניין מקור של מידע, שעד כה לא היה זמין.

את החומר המעניין אותנו סיווגנו לשלש־עשרה קבוצות:

א. תפילה ומצוות־חג על ידי בודד.
ב. תפילה ומצוות־חג על ידי ציבור.
ג. מצוות מעשיות, כגון: שחיטה, מקווה וכו'.
ד. הצלת ספרי קודש ותשמישי קדושה/אנשים.
ה. יחס הגרמנים ליהודים דתיים.
ו. פסיקה רבנית לאור המצב.
ז. מרד, בריחה, פרטיזאנים, גבורה אישית.
ח. חינוך ולימוד.
ט. אינוס לחלל ספרי תורה ותשמישי קדושה.
י. אמונה, התפקרות, המרת דת.
יא. נוער דתי.
יב. רבנים כראשי יודנראטים וחברים בהם.
יג. תעודות מקוריות (סעיף זה הורחב, ורשמנו בו את כל התעודות המקוריות הנוגעות לתולדותיה של כל קהילה, ולא רק את אלה שמתקופת השואה).

בכרטיס שנפתח לכל ספר זיכרון מסמנת האות את הנושא, והספרות הבאות אחריה - את מספרי העמודים שבהם מוזכר הנושא באותו הספר. במקביל לכרטסת הספרים פתחנו גם כרטסת נושאים לפי הסדר שפורט לעיל, ובכל כרטיס רשמנו את כל הספרים שבהם מובא עניינו של נושא מסוים, עם מספרי העמודים, לתועלת מי שמעוניין בנושאים לפי קיטלוג נושאי.

עד כה יצאו לאור כאלף ספרי זיכרון, רובם בשנות הששים והשבעים, ועד לחודש ניסן תשמ"ה נבדקו על־ידינו 182 ספרים: בתשעה עשר מהם לא מצאנו דבר על החיים הדתיים בשואה, אם כי היה בהם חומר רב למדי על החיים הדתיים באותן קהילות בתקופות השונות שלפני השואה.

רוב ספרי הזיכרון לקהילות הם ספרים דו־לשוניים, לרוב - עברית־יידיש, אך יש גם עברית־הונגרית; לחלקם מצורפים תקצירים באנגלית, לתועלתם של אנשי הלנדסמנשאפטים של אותן הקהילות בארצות שמעבר לים, שהם שותפים פעילים בוועדות לחוצאת הספרים, הן מן הצד הכספי, והן באיסוף העדויות וכתיבתן. אין כל אפשרות לעשות רישום נפרד לכל לשון, שכן גם בספריות נמצאים ספרים אלה כחטיבה אחת - לרוב לפי שמות הקהילות.

כפי שניתן לראות מן הרשימה המצורפת בזה, רוב הספרים שנבדקו עד כה הם ספרי זיכרון לקהילות פולין וליטא, ומיעוטם להונגריה, צ'כוסלובאקיה, רומניה וארצות הבלקאן.

כידוע, נמסרו חלקיה המזרחיים של פולין לידי הסובייטים בעקבות הסכם מולוטוב-ריבנטרופ והם פלשו אליהם בספטמבר 1939. הגרמנים נכנסו אל המחוזות הללו רק אחרי שנתיים בקירוב, בסוף יוני 1941. לפיכך, כללנו ברישום החומר גם את התקופה הסובייטית בחיי אותן קהילות, משום שהיא עומדת בסימן של שינוי יסודי של מהלך החיים עקב המלחמה, ושל נגישות דתיות שנבעו מאופיו של המשטר הזה. כן רשמנו את כל העדויות הנוגעות לחיים הדתיים של פליטי פולין וליטא במעמקי ברית-המועצות. ככל הידוע, לא נכתב עד כה אף חיבור מדעי המקיף בשלמותו את חייהם של אותם פליטים שנתגלגלו לסיביר ולמחוזות הדרומיים של רוסיה האסיתית. ידיעות מועטות על החיים באותם מקומות מצאנו בספרי זיכרון אחדים, שנכתבו על ידי יוצאי אותן עיירות שנתגלגלו למקומות תהם. בשל העדר חומר מספיק על החיים הדתיים במעמקי רוסיה, שם לא היתה קיימת באותה תקופה מסגרת ארגונית-קהילתית (הן בשל אופיו של המשטר הסובייטי, והן בשל תנאי החיים הקשים שניכפו על הפליטים) ומתוך רצון שלא להזניח גם אספקט חשוב זה ברישום החומר, החלטנו לנהוג כאן באופן יוצא מן הכלל ולרשום גם ספר שנכתב על ידי יחיד. זהו ספרו של ב' אביבי "ואני בגולת סיביר" (תשמ"ב) שבו מתאר המחבר את פרשת נדודיו מעירו שבפולין, תחילה לליטא ואחר כך לסיביר, ואת חייו שם. מכיוון שספר זה חורג מן הקריטריונים שהצבנו לעצמנו בראשית הפרויקט, הרי הדברים שהובאו בו שהם רלוונטים לעניננו, לא נרשמו לפי הכללים שאותם קבענו לגבי שאר ספרי הזיכרון. מצויים בו תיאורים על מאבקים להשגת מזון כשר, שמירת לוח השנה היהודי וכתיבתו, זכרון החגים וקיומם ומאמצים לגבש הווי יהודי דתי בתנאים השונים שאליהם נקלע המחבר.

1. פורסמו **במולד** (חוב' 251/41) אביב תשמ"ב, עמ' 255-256; **ובכיוונים** (חוב' 20), קיץ תשמ"ג, אוגוסט 1983, עמ' 129-158.

כמו כן נרשמו על ידינו עדויות הנוגעות למערב-אירופה, אם בני העיירות הנזכרות בספר הגיעו למערב אירופה לפני המלחמה, וכללו בזכרונותיהם את גורלם שם.

עד כה לא היתה התייחסות סבירה של החוקרים אל ספרי הזכרון כמקור היסטורי לחקר קהילות ישראל, פרט למה שכתב מנדל פייקאז במאמריו בנושא זה[1]. פייקאז מונה בעיקר את מגבלותיהם של ספרים אלה. אין ספק כי מגמת החנצחה העומדת ביסודם מאפילה לעתים על ערכם כמקור תעודי-אובייקטיבי, בייחוד לגבי תקופת השואה. חלק מן הדברים נכתב על ידי בעלי זכרונות שנמנעו במידת האפשר מלכתוב על מקרים של התנהגות שלילית של יהודים בתקופת השואה, הן של האדם הפשוט, והן של מי שמילאו תפקידים שונים בהנהגת הציבור היהודי בתקופה החיא. אך למרות המגבלות הללו, שהחוקר חייב להביאן בחשבון בעת בדיקת כל מקור היסטורי, רב ערכם של הספרים הללו לחקר תקופת השואה וחייהם הדתיים בה, ולא פחות מזה - לחקר תולדות היהודים באותן קהילות, למן תיווסדן - לפני מאות (או עשרות) שנים ועד 1939. במקרים לא מעטים מצויים בין המחברים בעלי מקצוע מיומנים שביססו את כתיבתם על דוקומנטאציה עשירה (מקורות יהודיים ולא יהודיים). ראוי לציין, שהספרים על קהילות קטנות עשירים במידע לא פחות, ופעמים אף יותר, מספרי זיכרון לקהילות גדולות. הסיבה לכך היא שיוצאי קהילות קטנות הכירו זה את זה היטב עוד בתקופה שלפני השואה ושמרו על קשרים הדוקים גם אחרי החורבן. אין הדבר כן לגבי ערים גדולות; חברי הקהילות חללו חיו מפוזרים ומפורדים על פני קשת רחבה יותר מבחינה רוחנית ומעמדית-כלכלית, ולא שמרו על קרבה חברתית הדוקה. דבר זה היקשת יותר על איסוף החומר ואירגונו באופן העשוי לשקף את כלל החיים באותה עיר. כן ראוי לציין את השותפות שעשו במקרים רבים יוצאי עיירות סמוכות, שמכל אחת מהן נותר אחרי השואה אך קומץ של שרידים, לשם הוצאת ספר זיכרון משותף.

בספרי זיכרון אחדים לעיירות היותר קטנות מצאנו עדויות גם על ישובים קטנים, שהיו סמוכים לאותן עיירות, ושבהם התגוררו לפני השואה משפחות ספורות בלבד.

אין ספק כי ספרי הזיכרון לקהילות הם המקור האחרון שעוד ניתן למצוא בו רישום כלשהו על קיומם של חיים יהודיים במקומות נידחים אלו. בעניינים רבים הם גם המקור **היחיד** למידע על קהילות מסוימות או על היבטים מיוחדים של חקהילות הללו. לגבי המידע על החיים הדתיים בשואה, כפי שניתן לעמוד עליו מתוך מה שבדקנו עד כת, ברור כי הדברים אינם משקפים את כל התמונה. בשום אופן אין לומר, כי המצוי בספרים אלו נותן לנו תמונת מצב אמינה על החיים הדתיים ועל גורלם של אנשים דתיים בתקופה החיא. אם עלה בידי עורכי ספר כלשהו למצוא אדם בעל זיקה - בהווה או בעבר - לחווי הדתי, יימצאו בו פרקים מיוחדים המוקדשים לנושאים אלה, או שהדברים ישתקפו גם מתוך תיאורים אחרים בהערות אגב. שיגרת יומו של אדם שומר מצוות כוללת ממילא עניינים כגון תפילה ביחיד או בציבור, הדלקת נרות שבת וכו', וקרוב לוודאי שיזכירם ברשימתו. ואילו מי שאין לו זיקה לכל אלה לא יזכירם בדרך כלל, אף אם היה להם עד ראייה או שמיעה, משום שלגביו אין הם נראים רלוונטים למטרה העיקרית של הכתיבה - תיאור הנגישות והתמאבק על הקיום הפיסי.

כתוצר לוואי לבדיקתנו רשמנו בכרטסת נפרדת את שמותיהם של רבנים שניספו בשואה, ואשר עדויות על חייהם וגורלם מצויים בספרי הזיכרון. במשך הזמן נחליט על דרכים מתאימות לעריכה ועיבוד יסודי של כרטסת שמית לרבנים. להלן פירוט החומר.

מפתח לפרויקט "החיים הדתיים בשואה" על פי "ספרי הזכרון לקהילות"

1. אוזיראן - **ספר אוזיראן והסביבה** (בעריכת: מרדכי אנשל טננבלאט), בתוך: אנציקלופדיה של גלויות, תל-אביב תשי"ט
ב' - עמ' 131 - 135.

2. אוטבוצק-קרצ'ב - **ספר זכרון אוטבוצק - קרצ'ב** (בעריכת: שמעון קאנץ), תל-אביב תשכ"ח
א' - עמ' 1027-1032
ב' - עמ' 845-846, 854-862, 873-878, 879, 898-899, 942.
ג' - עמ' 898
ה' - עמ' 831-832
ח' - עמ' 818
י - עמ' 916, 1030-1031

3. אולשאן - **לעבן און אומקום פון אלשאן** (בעריכת: ארגון יוצאי אולשאן בישראל), תל-אביב תשכ"ה
ה' - עמ' 172, 181, 188
יב' - עמ' 175, 177, 180, 181, 188
יג' - עמ' 60, 79, 80, 92, 93, 105, 106, 287, 363

4. אוסטילה - **קהילת אוסטילה בבניינה ובחורבנה** (בעריכת: אריה אבינדב), תל-אביב תשכ"ב
(אין חומר)

5. אוסטרוב - מאזובייצק - **ספר הזכרון לקהילת אוסטרוב - מזובייצק**, (בעריכת: אבא גורדין - החלק העברי ומ' גלברט - החלק ביידיש; העורך האחראי: אריה מרגלית), תל-אביב, תש"ך.
א' - עמ' 533-534
ב' - עמ' 416, 419
ח' - עמ' 419, 423, 425, 546
ו' - עמ' 533-534
י' - עמ' 474, 505

6. אושפיצין - **ספר אושפיצין** (אושוינצ'ים - אושויץ), (בעריכת: חיים וולנרמן, אביעזר בורשטיין, מאיר שמעון גשורי), ירושלים תשל"ז
א' - עמ' 493
ז' - עמ' 494 ואילך

7. איוויה - **ספר זכרון לקהילת איביה** (בעריכת: משה כגנוביץ'), תל-אביב תשכ"ח
(אין חומר)

8. אלכנסדריה - **פנקס קהילת אלכסנדריא, ספר יזכור** (בעריכת: נתן ליבנה), תל-אביב תשל"ב
ב' - עמ' 247, 260
ח' - עמ' 258

9. אנטופול - **אנטופול (אנטיפאליע): ספר יזכור** (בעריכת: בן ציון אילון), תל-אביב תשל"ב
(אין חומר)

10. אנטיפול - **אנטיפול. מתולדותיה של קהילה אחת בפולסיה** (בעריכת: יוסף [כך!]) , תל-אביב תשכ"ז
יב' - עמ' 152

11. בארנוב - **ספר יזכור בארנוב (בארניב)** (בעריכת: נחמן בלומנטל), ירושלים תשכ"ד
ב' - עמ' 195
ה' - עמ' 197
יג' - עמ' 21, 213-215

12. בארנוביץ - **ספר זכרון ברנוביץ** (בעריכת: אברהם שמואל שטיין), תל-אביב תשי"ד
א' - עמ' 622
ה' - עמ' 467-468, 542
ז' - עמ' 469-470
יג' - עמ' 543, 574

13. בוברויסק - **ספר יזכור לקהילת בוברויסק ובנותיה/יזכור בוך פאר באברויסקער קהילה און אומגעגענט** (בעריכת: יהודה סלוצקי), תל-אביב תשכ"ז
(אין חומר)

14. בודזאנוב - **ספר בודזאנוב** (בעריכת: יצחק זיגלמן), חיפה תשכ"ח
ב' - עמ' 161
י' - עמ' 180
יג' - עמ' 252

15. בוליחוב - **ספר הזכרון לקדושי בוליחוב** (בעריכת: יונה ומשה-חנינא אשל), [חיפה] תשי"ז
ה' - עמ' 126
ט' - עמ' 126
יג' - עמ' 30

16. בוצ'אץ - **ספר בוטשאטש; מצבת זכרון לקהילה קדושה** (בעריכת: ישראל כהן), תל-אביב תשט"ז
ד' - עמ' 258, 262
ח' - עמ' 241, 244-245
יב' - עמ' 273, 301

17. בורשצ'וב - **ספר בארשטשיוו** (בעריכת: נחמן בלומנטל), תל-אביב תש"ך
ג' - עמ' 210
י' - עמ' 205, 226
יב' - עמ' 181
יג' - עמ' 170, 178, 188, 193, 205, 215, 219, 221-222, 236, 240, 246, 297, 299, 301

18. בז'ז'ני-נריוב - **בז'ז'ני-נריוב והסביבה - תולדות קהילות שנחרבו** (בעריכת: מנחם כץ), חיפה תשל"ח
א' - עמ' 292, 300, 302, 375
ב' - עמ' 266-267, 304
ג' - עמ' 279
יג' - עמ' 275, 320, 365

19. ביאלה פודלאסקה - **ספר ביאלה פודלאסקה** (בעריכת: משה פייגנבוים), תל-אביב תשכ"א
ה' - עמ' 401
יג' - עמ' 48, 52, 61, 63, 71, 83, 85, 135, 189, 242, 400-401, 423, 424, 444-404 (תעודות שונות) 468

20. ביילסק-פודולסק- **ספר זכרון לזכרם הקדוש של יהודי בילסק שנספו בשואה הנאצית בשנים 1939 - 1974** (בעריכת: חיים רבין), תל-אביב 1975.
י' - עמ' 116

21. בייטץ' - **עיירתנו בייטש - ספר זכרון לקדושי עיירתנו בייטש (אונזער שטעטל בייטש) בבניינה ובחורבנה** (בעריכת: פנחס וגשל), רמת-גן תש"ך
(אין חומר)

22. בילגוריי - **בילגאריי יזכור בוך** (בעריכת: משה טייטלבוים), ירושלים תשט"ו
ג' - עמ' 200,106, 204
ד' - עמ' 86
יג' - עמ' 89

23. בלז - **בלז - ספר זכרון** (בעריכת: יוסף רובין), תל-אביב תשל"ד
א' - עמ' 423
ב' - עמ' 84-85, 415-416
ג' - עמ' 488-489
ה' - עמ' 86, 89, 367, 457
ח' - עמ' 425
ענין מיוחד: פרשת הצלתם של הרבי מבעלז, ר' אהרון רוקח ואחיו - ר' מוטל מבילגוריי - עמ' 84-98

24. בנדרי - **קהילת בנדרי: ספר זכרון** (בעריכת: משה תמרי), תל-אביב תשל"ה
יג' - עמ' 15-16, 76, 154, 166, 174, 243, 344
ענין מיוחד: מיומנו של נע ונד - יומן של רב אחד על הכיבוש הרוסי עמ' 145-155

25. ברודי - **"תולדות יהודי ברודי", בתוך: ערים ואמהות בישראל**, כרך ו' (בעריכת: נתן מיכאל גלבר), ירושלים תשט"ו
ד' - עמ' 401

26. בריגל-בז'סקו - **ספר יזכור של קהילות בריגל-בז'סקו והסביבה** (בעריכת: חיים טלר), רמת-גן תש"ם
א' - עמ' 131, 166
ב' - עמ' 160, 168

27. גבוז'דזיץ - **ספר זכרון גבוז'דזיץ והסביבה** (בעריכת: יוסף קופל זלצר), רמת-גן תשל"ד
יג' - עמ' 77-131

28. גוניונדז' - **ספר זכרון גוניונדז'/יזכור בוך גאניאנדז'** (בעריכת: שלמה בן-מאיר וא"ל פאיאנס), תל-אביב תש"ך
יג' - עמ' 47, 74, 98, 114, 117, 123, 615

29. גור - **מגילת גער - ספר זכרון**, בוענוס איירס תשל"ח
ה' - עמ' 249, 295
ענין מיוחד: "כיצד ניצל הרבי" עמ' 110 ואילך

30. גורזד - **ספר גורזד (ליטא)** (בעריכת: יצחק אלפרוביץ), תל-אביב 1980
(אין חומר)

31. גלינא - **קהילת גלינא 1473-1943, תולדותיה וחורבנה**, (בעריכת: אשר כורך), ירושלים תש"י
ט' - עמ' קכ"ח

32. גניבושוב - **ספר גניבושוב** (בעריכת: דוד שטוקפיש), תל-אביב 1971
ב' - עמ' 424

33. גראבוביץ - **ספר הזכרון לקהילת גרבוביץ** (בעריכת: שמעון קאנץ), תל-אביב תשל"ה
ב' - עמ' 320
ו' - עמ' 65-66
י' - עמ' 385

34. גראבולין - **גראוואלין יזכור בוך/ספר יזכור** (בעריכת: משה זלצמן - יידיש/ברוך שיין - עברית), תל-אביב תשל"ב
ב' - עמ' 191, 227, 231, 232, 249
י' - עמ' 231
יג' - עמ' 26, 61, 111

35. גריידינג - **ספר גריידינג** (בעריכת: יהודה מארגל), תל-אביב תשמ"א
(אין חומר)

36. דוורט - **ספר ד'וואדרט** (בעריכת: אליעזר אסתרין). תל-אביב 1974
א' - עמ' 478, 487
ג' - עמ' 402
ד' - עמ' 480-490,481

37. דווינסק - **לזכר קהילת דבינסק** (חוברת הנצחה על ידי חטיבת ביניים "כי"ח" בהדרכת המורה תמר אמרנט), חיפה תשל"ד
(אין חומר)

38. דומברוביצה - **ספר דומברוביצה/דאמבראוויצער אנדענק בוך** (בעריכת: לוש ליבר), תל-אביב תשכ"ח
ב' - עמ' 90, 789
ה' - עמ' 464, 813
י' - עמ' 452, 517, 538, 539
יג' - עמ' 144-145, 396, 561

39. דונסארדהאלי - **ספר הזכרון לקהילת דונאסארדהאלי** (בעריכת: יששכר אברהם אנגל), תל-אביב תשל"ה
א' - עמ' 273
ח' - עמ' 252
יג' - עמ' 30-42, 57-66, 92-95, 120, 182, 185-187, 197-198, 222-223, 246-247, 263, 275

40. דינוב - **ספר זכרון לקדושי קהילת דינוב** (בעריכת: יצחק קסה ומשה רנת), תל-אביב תשל"ט
ב' - עמ' 165, 168
ג' - עמ' 170-173, 189
יג' - עמ' 128

41. דמביץ - **ספר דמביץ** (בעריכת: דניאל לייבל), תל-אביב תש"ך
ג' - עמ' 166
ח' - עמ' 186
י' - עמ' 164, 166

42. דמבלין - **ספר דמבלין - מודז'יץ** (בעריכת: דוד שטוקפיש), תל-אביב 1969
ב' - עמ' 446
ג' - עמ' 499
יג' - עמ' 139, 236, 260

43. דרוהוביץ - **ספר זכרון לדרוהוביץ, בוריסלב והסביבה** (בעריכת: נתן מיכאל גלבר), תל-אביב תשי"ט
יג' - לוח XXII

44. דרויה - **דרויה וקהילות מיור, דרויסק וליאונפול** (בעריכת: מלך ניישטט), תל-אביב תשל"ג
א' - עמ' 105, 108, 190, 192
ב' - עמ' 158, 232
ה' - עמ' 125, 130
יג' - עמ' 96-100, 116

45. הוראדץ - **האראדעץ - א געשיכטע פון א שטעטל** (1142-1942) (מאת: ע' בן עזרא, ישראל זוסמאן), ניו-יורק תש"ט
(אין חומר)

46. הורודלה - **ספר זכרון לקדושי הורודלה (פולין) ולקדושי הכפרים הסמוכים** (בעריכת: יוסף חיים זבידוביץ), תל-אביב תש"ך
א' - עמ' 121
ה' - עמ' 150
ט' - עמ' 150
יג' - עמ' 40-41, 123

47. חיבניב (אוחנוב) - **ספר זכרון חיבניב והסביבה** (בעריכת: נתן אורטנר), תל-אביב תשמ"א
א' - עמ' 256
ג' - עמ' 244
י' - עמ' 248-249
יג' - עמ' 52, 187

48. ואדוביצה - **ספר זכרון לקהילות ודוביצה, אנדריכוב, קלווריה, מישלניץ, סוכא** (בעריכת: דוד יעקובוביץ), תל-אביב 1967
ב' - עמ' 184-185, 202, 320
ח' - עמ' 176-177
ו' - עמ' 189
ט' - עמ' 409
י' - עמ' 145, 301

49. ויטבסק - **ספר וויטבסק** (בעריכת: ברוך קורא), תל-אביב תשי"ז
יג' - עמ' ע' בהקדמה

50. וילנא - **ירושלים דליטא אין קאמפף און אומקום** (בעריכת: מארק דווארזשעצקי), פריס 1948
ב' - עמ' 89-93, 289-294
ג' - עמ' 130-131, 372, 418
ח' - עמ' 30, 31
ו' - עמ' 41, 294
יב' - עמ' 43
יג' - עמ' 52, 76-79, 150, 172, 192-193, 209, 214-215, 235, 253, 284, 287, 294, 315, 333, 337, 378-379, 445, 447, 481, 483,
ענין מיוחד: בעיית הקראים - עמ' 332

51. וולברום - **וולברום עירנו** (בעריכת: שמעון מאיר גשורי), תל-אביב תשכ"ב
ב' - עמ' ע"ה-ע"ו
ד' - עמ' פ"ו
ח' - עמ' קס"ו
ו' - עמ' פ"ז-פ"ח
ז' - עמ' קמ"ד, רי"ח
יג' - עמ' קס"ו

52. וולוז'ין - **וולוז'ין** (בעריכת: אליעזר לאוני), תל-אביב תש"ל
ב' - עמ' 585
ח' - עמ' 532
ז' - עמ' 537
יג' - עמ' 150, 281, 404, 434, 470, 522, 637

53. ויילון - **ספר זכרון לקהילת ויילון** (בעריכת: מ' גלברט), תל-אביב 1971
ב' - עמ' 333, 360, 361
ג' - עמ' 333
ח' -עמ' 124, 361,333
י' - עמ' 124
יג' - עמ' 44, 45, 60, 63, 65, 85, 90, 98, 111, 116, 164, 179, 233, 332, 348, 364, 365, 376, 384, 385, 386

54. וויליצ'קה - **וויליצ'קה-ספר זכרון** (בעריכת: שמואל מאירי), תל-אביב תשמ"א
א' - עמ' 138-140
ז' - עמ' 113-116
יג' - עמ' 92

55. ויסליץ - **דאס וויסליצער יזכור בוך** (הוצאת ארגון יוצאי וויסליץ בישראל) [תל-אביב] תשל"א
ב' - עמ' 213, 215
ג' - עמ' 130, 157
ח' - עמ' 23, 145-146
ט' - עמ' 206

56. ויסוקה מזוביצק - **ויסוקה מזוביצק, ספר זכרון** (בעריכת: י' רובין), תל-אביב תשל"ב
רבנים: עמ' 141-142

57. וישוגרוד - **וישוגרוד; ספר-זכרון לקדושי וישוגרוד שנספו בשואת הנאצים בשנות 1939-1945** (בעריכת: חיים רבין), תל-אביב תשל"א
א' - עמ' 52
ב' - עמ' 24-26, 27, 28, 29, 30, 52, 62
ג' - עמ' 36, 198
ה' - עמ' 27
ו' - עמ' 29, 30
י' - עמ' 25, 26
יג' - עמ' 87

58. וישניבה - **וישניבה כפי שהיתה ואיננה עוד, ספר זכרון** (בעריכת: חיים אברמסון), תל-אביב תשל"ב
א' - עמ' 138
י' - עמ' 139-140

59. ונגרוב - **קהילת ונגרוב; ספר זכרון** (בעריכת: משה תמרי), תל-אביב תשכ"א
ב' - עמ' 219
ה' - עמ' 60

ז' - עמ' 64, 66-68 (טרבלינקה) 204, 233
יג' - **עניין מיוחד**: מפנקס הדיינים: 23, 33-44,60,110,240-300

60. זאבלוטוב - **עיר ומתים; זאבלוטוב המלאה והחרבה** (בעריכת: מאיר תניש ואליקים גצל קרסל), תל-אביב תש"ט
ז' - עמ' 131

61. זאווירצ'ה - **ספר זכרון/אנדענק בוך ק"ק זאוויערטשע והסביבה** (בעריכת: שלמה ספיבק), תל-אביב תשי"ח
א' - עמ' 392-395
ב' - עמ' 299, 392-395
ג' - עמ' 392, 393
ד' - עמ' 242
ה' - עמ' 311-312, 344, 346

62. זאמושץ' - **זאמושץ' בגאונה ובשברה** (בעריכת: משה תמרי), תל-אביב תשי"ג
ב' - עמ' 102, 105-106, 158
ח' - עמ' 158, 159
י' - עמ' 132

63. ז'ארקי - **קהילת ז'ארקי; עיירה בחייה ובכליונה** (בעריכת: יצחק לדור), תל-אביב תש"ך
א' - עמ' 168

64. זבורוב - **ספר זכרון לקהילת זבורוב** (בעריכת: אליהו זילברמן), תל-אביב תשל"ו
ה' - עמ' 46, 113-158
יג' - עמ' 117, 280, 284, 305, 8-336, 5-334, 348, 1-370

65. זגירז' - **ספר זגירז'; מזכרת נצח לקהילה יהודית בפולין** (בעריכת: דוד שטוקפיש), תל-אביב תשל"ד
א' - עמ' 578
ב' - עמ' 552
ג' - עמ' 498-499
ד' - עמ' 552
ה' - עמ' 540, 545, 546, 617
י' - עמ' 478
יג' - עמ' 95, 112, 124, 154, 158, 159, 163, 168, 171, 174, 176, 183, 185, 258, 261, 286, 290, 349, 420, 498, 606, 643

66. זדונסקה-וולי'ה - **זדונסקה וולי'ה** (בעריכת: אלחנן ארלי'ך), תל-אביב תשכ"ט
א' - עמ' 419
ד' - עמ' 338 ואילך, 565-567
ה' - עמ' 498
י' - עמ' 421
יג' - עמ' 3-42, 69, 74,137, 151, 186, 188, 278, 307, 346, 353, 393, 416, 454-455, 502, 509, 511, 513, 525, 529, 537, 541, 557

67. ז'יחלין - **ספר זכרון** (בעריכת: עמי שמיר), תל-אביב תשל"ד
ה' - עמ' 34
יג' - עמ' 130, 136, 143, 329-332

68. זלוב - **ספר זכרון לקהילת זלוב** (בעריכת: אברהם קלושינר), תל-אביב 1967
א' - עמ' 249-250

69. ז'לודוק - **ספר ז'לודוק ואורלובה** (בעריכת: אהרון מאירוביץ), תל-אביב 1967 (אין חומר)

70. ז'לוצק - **נר תמיד לזכר קהילת ז'לוצק** (בעריכת: אריה אבינדב), תל-אביב תש"ל
ה' - עמ' 75

71. חלם - **ספר זכרון לקהילת חלם** (בעריכת: שמעון קאנץ), תל-אביב תשמ"א
ב' -עמ' 662, 755
ד' - עמ'151
ז' - עמ' 753, 783
ח' - עמ' 661, 756
יג' - עמ' 411, 534, 538, 590, 673

72. חלם - **יזכור בוך בעלם** (בעריכת: מלך באקאלטשוק), יוהניסבורג תשי"ד
ד' - עמ' 568
ה' - עמ' 84, 506-507
יג' - עמ' 97, 111, 118, 119, 180, 188, 201, 226, 230, 232, 571, 602 ואילך, 632

73. טארנוב - **טארנעס קיום און חורבן פון א יידישער שטאט** (בעריכת: אברהם חומט (כאמעט), תל-אביב תשי"ד
א' - עמ' 824
ב' - עמ' 822
ג' - עמ' 822, 844
ה' - עמ' 213
יג' - עמ' 9,324, 825

74. טארנוב - **טרנוב II, ספר זכרון**, (בעריכת: ד"ר אברהם חומט ויוסף קורנילו), תשכ"ח
ב' - עמ' 175, 214, 215, 217, 218
ה' - עמ' 232
י' - עמ' 233
יג' - עמ' 74, 135, 168, 180, 196, 280, 286, 288

75. טאשנד - **תיאור היסטורי לזכר קהילת טאשנד והסביבה** (בעריכת: אברהם פוקס), ירושלים תשל"ד
א' - עמ' 213
ז' - עמ' 716-717
י' - עמ' 214
יג' - עמ' 203, 209-210, 218, 221-222

ענין מיוחד: שו"ת המהר"ם בריסק בנושאי השואה - בעמ' 89-92

76. טופולצ'ני - **קורות מקורות לקהילה יהודית טופולצ'אני** (בעריכת: יהושע רוברט ביכלר), ירושלים תשל"ו
ב' - עמ' 69

77. טורץ - **קהילות טורץ וירמיץ - ספר זכרון** (בעריכת: מיכאל ולצר-פאסן), תל-אביב תשל"ח
ב' - עמ' 303-305
יג' - עמ' 86, 238, 239, 345

78. טלומאץ' - **טאלמיטש - ספר עדות וזכרון** (בעריכת: שלמה בלונד), תל-אביב תשל"ו
ג' - עמ' 184, 196, 197
ח' - עמ' 441
יג' - עמ' 204, 418,-419, 422, 427

79. טריסק - **פנקס הקהילה טריסק, ספר יזכור** (בעריכת: נתן ליבנה), תל-אביב תשל"ה
י' - עמ' 351

80. טרנובקה - **עיירתנו טרנובקה - פרקי זכרון ומצבה** (מאת: ג' בר-צבי, גדליה אמתי), תל-אביב תשל"ב
יג' - עמ' 10, 14

81. יאבורוב - **מצבת זכרון לקהילת יאבורוב והסביבה** (בעריכת: מיכאל בר-לב), חיפה תשל"ט
ח' - עמ' 137
יג' - עמ' 196

82. יאסלו - **תולדות יהודי יאסלו מראשית התישבותם בתוך העיר עד ימי החורבן על ידי הנאצים וגרורויהם** (מאת: משה נתן בן חיים ראפופורט), תל-אביב תשי"ג
ד' - עמ' שנ"א

83. יארוסלב - **ספר ירוסלב** (בעריכת יצחק אלפרוביץ), תל-אביב תשל"ד
(אין חומר)

84. ידוובנה - **ספר ידוובנה - היסטוריה וזכרון** (בעריכת: ועד יוצאי ידוובנה), ירושלים תשמ"א
(אין תומר)

85. ידיניץ - **יד לידיניץ, ספר זכרון** (בעריכת: מרדכי רייכר), תל-אביב תשל"ב
ב' - עמ' 785
יג' - מפוזרים בכל הספר

86. יוזפוף - **ספר זכרון לקהילת יוזעפאף ולקדושיה** (בעריכת עזריאל אומר-למר), תל-אביב תשל"ה
א' - עמ' 203, 398
יג' - עמ' 111, 131, 207

87. לאסק - **לסק. ספר זכרון לעיר ואם בישראל** (בעריכת: זאב צורנמל), תל-אביב תשכ"ח
ב' - עמ' 526-527, 542-543, 544-545
ג' - עמ' 395, 514-515
ד' - עמ' 541-542
ה' - עמ' 394

88. לבוב - **לבוב, אנציקלופדיה של גלויות**, כרך ד' (בעריכת: נתן מיכאל גלבר), ירושלים ותל-אביב תשט"ז
ז' - עמ' 604-605
ח' - עמ' 683, 684
י' - עמ' 624
יג' - עמ' 295, 319, 410, 425, 635, 658-659, 663, 670, 737-747

89. לוביץ - **לאוויטש עיר במזוביה וסביבה. ספר זכרון** (בערכית: שאיאק - טשארנעזאן), ישראל 1966.

ה' - עמ' 225
ז' - עמ' 225

90. לובלין - **לובלין, אנציקלופדיה של גלויות**, כרך ה', ירושלים ותל-אביב תשי"ז
ב' - עמ' 717
ח' עמ' 724-730
יג' - עמ' 580-587, 683, 695-706

91. לודז' - **מן המצר, זכרונות מימות האימים והשואה בגטו לודז' ומחנות ההסגר.** ירושלים תש"ט (מאת: יהודה ליב גירשט)
בספר מפוזרים עדויות וסיפורים לרוב על התנהגותם של יהודים דתיים בימי השואה.

92. לודז' - **די געשיכטע פון יידן אין לאדזש אין די יארן פון דער דיישעטר יידן - אויסראטונג** (בעריכת: וואלף א. יאסני), תל-אביב תש"ד
ב' - עמ' 169, 374-377, 446
ג' - עמ' 407-411
ה' - עמ' 310-311
ו' - עמ' 375-376
ט' - עמ' 168-169
יא' - עמ' 274
יג' - עמ' 253, 402, 461

93. לודמיר - **פנקס לודמיר; ספר זכרון לקהילת לודמיר** (ארגון יוצאי לודמיר), תל-אביב תשכ"ב.
א' - עמ' 350, 379, 449
ב' - עמ' 504-505
ג' - עמ' 532-533
י' - עמ' 476, 532

94. לוקוב - **ספר לוקאוו, געהייליקט דער חרוב געווארענער קהילה**, (בעריכת: בינם העלער), תל-אביב תשכ"א
(אין חומר)

95. לידא - **ספר לידא** (בעריכת: אלכסנדר מנור, יצחק גנוזוביץ (גנוז), אבא לנדאו), תל-אביב תש"ל
ב' - עמ' 272, 273
יג' - עמ' 26, 34, 48, 59, 60, 66, 69-72, 101, 175, 187, 319

96. לינצ'ץ - **ספר לינטשיץ** (בעריכת: יצחק ידידיה פרנקל), תל-אביב תשי"ג
ו' - עמ' 191
ט' - עמ' 185

97. ליפנישוק - **ספר זכרון לקהילת ליפנישוק** (בעריכת אבנר לוין), תל-אביב תשכ"ט
ב' - עמ' 137, 138, 141, 180
ג' - עמ' 139

98. ליפקני - **קהילת ליפקני, ספר זכרון** (בעריכת: משה זילברמן, משה סילון, יעקב ברגר-תמיר), תל-אביב תשכ"ג
יג' - עמ' 106-108, 152

99. מאקוב - מאזובייצק - **ספר זכרון לקהילת מאקוב-מזובייצק** (בעריכת: יצחק בראט), תל-אביב תשכ"ט
א' - עמ' 268
ד' - עמ' 260
ה' - עמ' 285, 295
יג' - עמ' 23, 149, 201-202, 234, 240, 257, 286, 303, 317-18, 373, 450

100. מארוש - ואשאר-האיי - **מארוש-ואשאר-האיי - פרקים בתולדות היהודים בטראנסילבניה בעת החדשה.** (מאת: יצחק פרי), תל-אביב תשל"ז
ו' - עמ' 199
ח' - עמ' 203, 208-209

101. מארקולשטי - **מארקולשטי, יד למושבה יהודית בביסאראביה** (בעריכת: לייב קופרשטיין, מאיר קוטיק), תל-אביב תשל"ז
ז' - עמ' 423-424

102. מוגלניצה - **ספר יזכור מוגלניצה-בלנדוב** (בעריכת: ישראל זונדער), תל-אביב תשל"ב
ב' - עמ' 437
ה' - עמ' 468-469
י' - עמ' 55-56, 473
יג' - עמ' 71, 79, 390, 416-417

103. מוסטי-ווילקה - **מוסטי-ויאלקה; מאסט רבתי (ספר זכרון; מאסטי-וויעלקיע; יזכור-בוך) חייה וחורבנה של קהילה יהודית** (בעריכת: משה שטרקמן), תל-אביב

ג' - עמ' 296
יג' - עמ' 72, 73, 98, 114, 141, 142, 145, 146, 151, 152, 161, 169, 181, 184, 205, 224, 226, 227, 259, 260, 277, 279, 284, 287, 293

104. מייכוב - **ספר יזכור מייכוב, כארשניצה וקשיונז'** (בעריכת: נחמן בלומנטל, אביבה בן אז"ר - (ברושי), תל-אביב תשל"א
א' - עמ' 260
ב' - עמ' 205, 215, 257, 262, 270
ה' - עמ' 197, 270
י' - עמ' 199
יג' - עמ' 28, 290

105. מינסק - **מינסק עיר ואם: קורות, מעשים, אישים, הוי** (בעריכת: שלמה אבן-שושן), תל-אביב תשל"ה
יג' - עמ' 69, 81, 145, 547, 620, 672, 675

106. מינסק - מזובייצק - **ספר מינסק-מזובייצק** (בעריכת אפרים שדליצקי), ירושלים תשל"ח
ב' - עמ' 392, 402-406, 432
ג' - עמ' 442
ה' - עמ' 416
ז' - עמ' 412
י' - עמ' 529

107. מישקולץ - **קדושי מישקולץ והסביבה** (בעריכת: שלמה פסטרנק), בני ברק 1970 (החומר כולו בהונגרית, ולכן לא נבדק על ידינו).

108. מלאבה - **פנקס מלאווע** (בעריכת: וועלט - פארבאנד מלאווער ייזדן), ניו-יורק 1950
ב' - עמ' 103, 403
ג' - עמ' 405
יב' - עמ' 398-400

109. נובוגרודק (נובהרדוק) - **פנקס נאוואַרעדאַק** (בעריכת: אליעזר ירושלמי, דוד כהן, אהרון מירסקי), תל-אביב 1963
ב' - עמ' 294

110. נובי-טארג - **ספר נובי-טארג והסביבה** (בעריכת: מיכאל וולצר - פאס), תשל"ט
ט' - עמ' 278-279

111. סאמושיוואר - **ספר זכרון של קדושי עיירתנו סאמושיוואר-איקלוד והסביבה, הי"ד** (בעריכת: מיכאל בר-און, בנימין חרשקוביץ), תל-אביב 1971
א' - עמ' 46, 88
ב' - עמ' 75-86
ג' - עמ' 46
ד' - עמ' 72
ז' - עמ' 17
ט' - עמ' 72

112. סאנוק - **סאנוק, ספר זכרון לקהילת סאנוק והסביבה** (בעריכת אלעזר שרביט), תל-אביב תש"ל
ד' - עמ' 335
ז' - עמ' 346, 350
יג' - עמ' 67, 72, 214-215, 220, 232, 237, 340, 624, 641, 664

113. סארני - **ספר יזכור לקהילת סארני** (בעריכת: יוסף קריב), ירושלים-תל-אביב תשכ"א
ב' - עמ' 337
ג' - עמ' 267 (תחת הכיבוש הסובייטי)
ד' - עמ' 375-376
ה' - עמ' 232
יג' - עמ' 196, 207, 210, 229, 244, 382

114. סביסלוץ - **קהילת סביסלוץ, פלך גרודנא** (בעריכת: ח' רובין), תל-אביב תשכ"א
ו' - עמ' 30

115. סוויר - **היה היתה עיירת סוויר** (בעריכת: הרצל ויינר), תשל"ה
ב' - עמ' 73
ט' - עמ' 74

116. סוונציאן (שוינציאן) - **ספר זכרון לעשרים ושלוש קהילות שנחרבו באזור שוינציאן.** (בעריכת: שמעון קאנץ), תל-אביב תשכ"ה
ב' - עמ' 569, 576-577
י' - עמ' 623, 1627
יג' - עמ' 176-177, 702, 723, 839

117. סוכאציוב - **פנקס סאכאטשעוו** (בעריכת: אברהם שמואל שטיין, גבריאל וייסמאן), ירושלים תשכ"ב

ב' - עמ' 472
ג' - עמ' 394, 705
ז' - עמ' 410
יב' - עמ' 249 ואילך, 675 ואילך.

118. סוסנוביץ - **ספר סוסנוביץ והסביבה בזגלמביה** (בעריכת: מאיר שמעון גשורי), תל-אביב תשל"ד
א' - עמ' 237, 243, 303
ב' - עמ' 150, 154, 156, 238, 246, 302
ח' - עמ' 123, 169, 237, 248, 281
ז' - עמ' 282
ח' - עמ' 213, 238
ט' - עמ' 237
י' - עמ' 150, 249
יא' - עמ' 150
יג' - עמ' 57, 110-112, 508, 511

119. סוקולי - **ספר זכרון לקדושי סוקולי** (בעריכת: משה גראסמאן), תל-אביב 1962
ב' - עמ' 40, 239
ג' - עמ' 76-77
ה' - עמ' 42
ו' - עמ' 101
ז' - עמ' 181 (למטה)
ח' - עמ' 48
י' - עמ' 107
יב' - עמ' 62-63, 66-67

120. סוקל - **ספר סוקל, טרטקוב, ורנז' סטוינוב והסביבה** (בעריכת: אברהם תומט (כאמעט), תל-אביב תשכ"ח
ב' - עמ' 293
ו' - עמ' 251
י' - עמ' 301-302
יב' - עמ' 251-252
יג' - עמ' 93, 128, 181

121. סטאניסלאב - **על חורבותיך, סטאניסלאב; דברי עדות.** (בעריכת: אמי וייץ), תל-אביב תש"ז
(אין חומר)

122. סטולין - **סטולין: ספר זכרון לקהילת סטולין והסביבה** (בעריכת: אריה אבטיחי, ויוחנן בן זכאי), תל-אביב תשי"ב
ב' - עמ' 214
ד' - עמ' 210-213
יב' - עמ' 224-227

123. סטוק - **פנקס סטאק מצבת זכרון** (בעריכת: יעקב צודיקער), בוענאס-איירעס 1974
ג' - עמ' 385
ד' - עמ' 384
ז' - עמ' 424-426
יג' - עמ' 499-498

124. סטפן - **עיירתנו סטפן** (בעריכת: יצחק גנוז), תשל"ח
(אין חומר)

125. סיביר - **ואני בגולת סיביר.** פרקי זכרונותיו של חייל בצבא האדום וגולת סיביר, בשנות מלחמת העולם השניה (מאת: אריה אביב"י), תשמ"ב
(ספר זה נבדק, למרות, שאינו ספר זכרון לקהילה, במטרה למצוא חומר גם על החיים הדתיים של פליטי פולין וליטא ברחבי ברית המועצות.
יש כאן תיאורים על מאבקים להשגת מזון כשר, שמירת לוח השנה היהודי וכתיבתו, זכרון התגים וקיומם, ומאמצים לגבש הווי יהודי דתי בתנאים שונים).

126. סיקסא - **"ניצוצות" לקהילת סיקסא ומחוז אבאווי טורנא שנדמו** (מאת: ישראל פליישמן), בני-ברק תשל"ב
ה' - עמ' מ"ב

127. סקאלאט - **קובץ זכרון לקהילה שחרבה בשואה** (בעריכת: חיים ברונשטיין), תל-אביב תשל"א
ז' - עמ' 81, 107-108

128. סקאלה - **ספר סקאלה** (בעריכת: מתתיהו וידנפלד), תל-אביב תשל"ח
ג' - עמ' 55 (79)
ד' - עמ' 113
ה' - עמ' 51

129. סקוריאן - **סקוריאן (ביסראביה) בבנינה ובחורבנה** (בעריכת: זאב איגרת), תל-אביב תשי"ד
(אין חומר)

130. סקרניוויץ - **ספר סקערניביץ** (בעריכת: יצחק פערלאוו), תל-אביב תשט"ז
ב' - עמ' 487, 522-523, 580
ד' - עמ' 465
ה' - עמ' 507, 568-570
ט' - עמ' 545
יב' - עמ' 601
יג' - עמ' 152, 174-175, 214, 215, 297, 320, 322, 327, 328, 458, 469

131. פאביאניץ - **ספר פביאניץ. יזכור בוך פון דער פארפיניקטער קהילה** (בעריכת: אברהם וואלף יאסני), תל-אביב תשט"ז
ב' - עמ' 311, 346
יג' - עמ' 136, 219-220

132. פאסטוב - **מיין שטעטל פאסטאוו** (מאת: ישראל רייכעל), תל-אביב תשל"ז
(אין חומר)

133. פינסק - **ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין** (כרך א' בעריכת: זאב רבינוביץ), (כרך ב' בעריכת: נחמן תמיר), תשל"ח
ב' - כרך ב' - עמ' 341
ג' - כרך ב' - עמ' 320, 336
ה' - כרך א' - עמ' 291
כרך ב' - עמ' 320, 329
ז' - כרך ב' - עמ' 336
ט' - כרך א' - עמ' 291
יג' - כרך א' - עמ' 174-178, 224
כרך ב' עמ' 242, 252, 287, 336, 350

134. פלוצק - **יידן אין פלאצק** (מאת: שלמה גרינשפן), ניו-יורק 1960
ב' - עמ' 275
ד' - עמ' 273, 279
ה' - עמ' 272
ז' - עמ' 279

135. פרוז'אני - **פנקס פרוז'אני והסביבה - עדות וזכרון לקהילות שהושמדו בשואה.** (בעריכת: יוסף פרידלנד), הוצא לאור ע"י ארגון יוצאי פרוז'אני והסביבה בישראל ובארצות-הברית 1983
ה' - עמ' 303-304, 306, 365
ח' - עמ' 316
יג' - עמ' 32, 42, 51-52, 56, 166, 177

136. פרושניץ - **פרושניץ ספר זכרון** (בעריכת שלמה בכרך), תל-אביב 1974
ב' - עמ' 177
ג' - עמ' 186
ח' - עמ' 176
יג' - עמ' 64, 162

137. פרושקוב - **ספר פרושקוב, נדז'ין והסביבה** (העורך הראשי: דוד ברודסקי), תל-אביב תשכ"ז
ה' - עמ' 146
יג' - עמ' 21, 66, 72, 83, 138-139, 285

138. פשדבוז' - **פשדבוז' ספר זכרון, ל"ג שנים לחורבנה** (בעריכת: שמעון קאנץ), תל-אביב תשל"ז
ב' - עמ' 459
יג' - 48, 376

139. פשיטיק - **ספר פשיטיק, מצבת זכרון לקהילה יהודית** (בעריכת: דוד שטוקפיש), תל-אביב 1973
ג' - עמ' 323
ד' - עמ' 271
י' - עמ' 271-272, 307
יג' - עמ' 103

140. פשמישל - **ספר פשמישל** (בעריכת: אריה מנצ'ר), תל-אביב תשכ"ד
ב' - עמ' 380
יג' - תצלומי תעודות ותמונות מפוזרים בספר לרוב. 381-432.

141. צ'אקובץ - **מגילת חשואה של קהילת צ'אקובץ הי"ד** (מאת: משה עץ-חיים), תל-אביב תשל"ז
ז' - עמ' 57

י - עמ' 134
יג - עמ' 58-59, 133, 136

142. צ'חאנוב - **יזכור בוך פון דער טשעכאנאווער-יידישער קהילה. ספר יזכור לקהילת צ'חנוב** (בעריכת: אברהם וואלף יאסני), תל-אביב תשכ"ג
ד - עמ' 21, 314
ט - עמ' 314

143. צ'חאנוביץ - **צ'חאנוביץ, מחוז ביאליסטוק. ספר עדות וזכרון** (בעריכת: אליעזר לאוני), תל-אביב תשכ"ד
ב - עמ' 610, 662
ה - עמ' 639
יג - עמ' 223, 238, 360, 382

144. צ'נסטוחוב - **טשענסטאכאווער יידן** (בעריכת: רפאל מאהלר), ניו-יורק 1947 (אין תומר)

145. צ'נסטוחוב - **ספר צ'נסטוחוב. כרכים א'-ב', אנציקלופדיה של גלויות**, ירושלים תשכ"ז-תשכ"ט
יג - עמ' 114-115, 165-172, 419, 498

146. קאלוש - **קאלוש, חייה וחורבנה של הקהילה** (בעריכת: שבתאי אונגר), ירושלים תש"ם
ב - עמ' 239
ג - עמ' 239

147. קאליש - **ספר קאליש - כרכים א'-ב'**, הוצא לאור ע"י ארגוני יוצאי קאליש והסביבה בישראל ובארצות הברית, תל-אביב תשכ"ז
ב - כרך א' - 188, 192, 232
ה - כרך א' - 184
י - כרך א' - 201
יג - כרך א' - עמ' 51, 65, 73, 83, 98, 116, 118, 131-132, 150-152, 189, 278
כרך ב' - עמ' 58, 61, 113-114

148. קאמיניץ-פודולסק - **קמיניץ-פודולסק וסביבתה**, ספר זכרון לקהילות ישראל בערים: קמיניץ-פודולסק, באלין, דונוביץ, זאמיחוב, זבאניץ, מנקוביץ, סמוטריץ', פראמפול, קופין, קיטייגורוד, שהושמדו בימי השואה על ידי הנאצים בשנת תש"א (בעריכת: אברהם רוזן, חיים שריג, י' ברנשטיין), תל-אביב תשכ"ה
יג - עמ' 45-46, 81, 183

149. קאפרשט - **קאפרשט עיירתנו** (בעריכת: מרדכי רישפי, ברוך ינוביץ), חיפה תש"ם
א - עמ' 361
יג - עצ' 23-24, 53, 110, 128, 370-375

150. קובל - **קובל, ספר עדות וזכרון לקהילתנו שעלה עליה הכורת** (בעריכת: אליעזר לאוני), תל-אביב תשי"ז
ג - עמ' 383-384 (רוסיה)
ה - עמ' 420
ט - עמ' 412-413
י - עמ' 417
יג - עמ' 133, 261
עניין מיוחד: עשרות כתובות שחועתקו מקירות בית הכנסת בו היו כלואים היהודים בטרם הוצאתם להורג.

151. קובנה - **קובנה היהודית בחורבנה** (מאת: ליב גרפונקל), ירושלים תשי"ט
יב - עמ' 133, 144
ג - עמ' 112
ד - עמ' 50
ה - עמ' 3, 31-32, 256
ח - עמ' 4, 113
י - עמ' 41-42, 48
יג - עמ' 247, 263-264

152. קובנה - **אומקום פון דער יידישער קאוונע** (מאת: יוסף גאר), מינכן 1948
ג - עמ' 351-352
ה - עמ' 38
ט - עמ' 98-99
יב - עמ' 279, 298
יג - עמ' 112, 144, 336

153. קוזניץ - **ספר קאזשעניץ, צום 27-טן יאר טאג נאך דעם גרויזאמען חורבן פון אונדזערער געוועזענער חיים** (בעריכת: ברוך קאפלינסקי), תל-אביב תש"ל
ה - עמ' 340
ט - עמ' 335, 354

י - עמ' 433
יג - עמ' 186, 355, 358

154. קולומיה - **ספר זכרון לקהילת קולומיה והסביבה.** (בעריכת: דב נוי, מרדכי שוצמן), תל-אביב תשל"ב
א' - עמ' 277
ב' - עמ' 285, 328, 332
ד' - עמ' 130
ח' - עמ' 269-270 (רוסית)
ט' - עמ' 321
י - עמ' 321
יג' - עמ' 75, 114, 131, 273, 321, 338-339

155. קולומיה - **פנקס קאלאמיי** (בעריכת שלמה ביקל), ניו-יורק תשי"ז
ו' - עמ' 270
ט' - עמ' 270
יג' - עמ, 169, 420

156. קומרנא - **בית קומרנא** (מאת: ברוך ישר (שליכטר), ירושלים תשכ"ט
ב' - עמ' 171
ה' - עמ' 171

157. קונין - **קהילת קונין בפריחתה ובחורבנה** (בעריכת: מ' גלברט), תל-אביב תשכ"ח
א' - עמ' 522
ב' - עמ' 544
ד' - עמ' 490
יג - עמ' 244, 252, 295, 302, 309, 640-641
620-609: רשימתו של צבי שנר על מפעל התעוד של הרב מסאניק.

158. קוסוב - **מגילת קאסאוו** (מאת: יהושע גערטנער), תל-אביב תשמ"א (אין חומר)

159. קורליץ - **קורליץ, קארעלישט - חייה וחורבנה של קהילה יהודית** (בעריכת: מיכאל ולצר-פאס), ישראל תשל"ג
ה' - עמ' 30, 215, 238
ט' - עמ' 30, 238
יב' - עמ' 30, 237
יג' - עמ' 26, 136

160. קיילץ - **ספר קילץ. תולדות קהילת קילץ מיום הווסדה ועד חורבנה** (ארגון יוצאי קילץ בישראל), תל-אביב תשי"ז
ה' - עמ' 238
י - עמ' 242

161. קישינוב - **גיטו קישינוב** (מאת: דוד דורון), ירושלים תשל"ו
ז' - עמ' 111, 117-120 - פרשת מותו של הרב צירלסון: והגירסאות השונות
יג' - עמ' 97-98. ד', י"ז.

162. קלובוצק - **קלובוצק: א-שפאציר איבערן שטעטל** (מאת: זליג ברקוביץ), שטוקהולם תשמ"א
יג' - עמ' 44, 64

163. קלוז-קולוזבאר - **זכרון נצח לקהילה הקדושה קולוז'בר-קלאוזנבורג** (מאת: שלמה זמרוני, יהודה שוורץ), הוצאת ביה"ס "יבנה", חדרה תשכ"ח
ו' - עמ' 7, 52
יג' - עמ' 538

164. קראקוב (קראקא) - **ספר קראקא, עיר ואם בישראל** (בעריכת: אריה באומינגר, מאיר בוסאק, נתן מיכאל גלבר), ירושלים תשי"ט
יא' - עמ' 412

165. קראשניק - **ספר קראשניק** (בעריכת: דוד שטוקפיש), תל-אביב תשל"ג
ב' - עמ' 227-228, 280-281, 323, 416, 419-420, 423
י - עמ' 231
יג' - עמ' 50, 220-222, 310-313, 368, 440

166. קריביץ - **נר תמיד. יזכור לקריביץ, קהילה שנכרתה,** (בעריכת: מתתיהו בר-רצון), תל-אביב תשל"ו
א' - עמ' 213, 291-292, 477
ב' - עמ' 275, 278-279, 298-299, 448
ג' - עמ' 219-220
ה' - עמ' 172, 239
ט' - עמ' 314
יג' - עמ' 304

167. קרמניץ - **פנקס קרמניץ, ספר זכרון** (בעריכת: אברהם שמואל שטיין), תל-אביב תשי"ד
ה' - עמ' 237
יג' - עמ' 264-266 (ארנק מגווילי ספר תורה), 342

168. ראדושקביץ - **ראדושקביץ, ספר זכרון** (בעריכת: מרזכי רבינזון, ישראל רובין, בצלאל איזקסון), תל-אביב תשי"ג
(אין חומר)

169. ראדיחוב - **ספר זכרון לקהילות ראדיחוב, לופאטין והסביבה** (בעריכת: אליקים גצל קרסל), תל-אביב תשל"ד
א' - עמ' 87, 210
ב' - עמ' 77, 182
ד' - עמ' 349
ה' - עמ' 201
ו' - עמ' 183

170. רדזימין - **ספר זכרון לקהילת רדזימין** (בעריכת: גרשון הל), **אנציקלופדיה של גלויות**, תל-אביב תשל"ה
י' - עמ' 320 ואילך
יג' - עמ' 361-363 (ערשטער באריכט קיין ארץ ישראל וועגן חורבן רדזימין)

171. רובנה - **רובנה ספר זכרון** (בעריכת: אריה אבטיחי), תל-אביב תשי"ז
ד' - עמ' 576-577
ה' - עמ' 546-547
יג' - עמ' 91, 224, 265, 361

172. רוזוואדוב - **ספר זכרון רוזוואדוב והסביבה** (בעריכת: נחמן בלומנטל), ירושלים תשכ"ח
י' - עמ' 257-258 (שיר)
יג' - עמ' 253

173. רומניה (כללי) - **יהדות רומניה במאבק על הצלתה** (מאת: תיאודור לביא), ירושלים תשכ"ה
ה' - עמ' 27, 29
י' - עמ' 167
יא' - עמ' 150

174. רוסקובה - **ספר לזכרון קדושי רוסקובה וזובלס, מחוז מרמרוש, שניספו על ידי הצורר הנאצי ועוזריו ההונגריים, בשנות השואה ת"ש-תש"ח, תי"ד** (בעריכת: י"צ מושקוביץ), תל-אביב תשכ"ט
ה' - עמ' 46
יג' - עמ' 15, 33

175. רטנה - **רטנה, סיפורה של קהילה יהודית שהושמדה** (בעריכת: נחמן תמיר), בהוצאת ארגון יוצאי רטנה בישראל, תל-אביב 1983
ח' - עמ' 163, 164
י' - עמ' 167 181, 203, 251
יג' - עמ' 146

176. ריטובה - **ספר ריטובה, גלעד לזכר עיירתנו** (בעריכת: אלטר לויטה), תל-אביב תשל"ה
ה' - עמ' 172, 179, 180-1, 186
ו' - עמ' 175
ז' - עמ' 176
ט' - עמ' 172, 191

177. רמברטוב - **ספר זכרון לקהילות רמברטוב, אוקוניב, מילוסנה** (בעריכת: שמעון קאנץ), תל-אביב תשל"ד
(אין חומר)

178. שאבלי - **פנקס שאבלי - יומן מגיטו ליטאי (1941-1944)** (מאת: אליעזר ירושלמי), ירושלים תשי"ח
ג' - עמ' 188-200
ה' - עמ' 307, 308
יג' - עמ' 225, 407-411

179. שדלישצ'ה - **ספר זכרון לקהילת שדלישצ'ה והסביבה** (בעריכת: בנימין חרובי), תל-אביב תש"ל
ב' - עמ' 42, 48
ז' - עמ' 54
ט' - עמ' 17
י' - עמ' 50

180. שלוניקי (סאלוניקי) - **זכרון שלוניקי. גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקאן**, (בעריכת: דוד א' רקנאנטי), תל-אביב תשל"ב
א' - עמ' 311, 314-315
ב' - עמ' 295, 315

ה' - עמ' 276, 284
ט' - עמ' 282

181. שפולה - **שפולה - מסכת חיי היהודים בעירח** (מאת: דוד כהן), תשכ"ה (אין חומר)

מצב לימודי השואה באוניברסיטאות ישראל - תשמ"ד (1983-1984)

כדי לברר את היקף לימודי השואה באוניברסיטאות ישראל ואת חלקה של אוניברסיטת בר-אילן במסגרת זאת, מקיים המכון לחקר השואה מאז תשמ"ד סקר של הקורסים הניתנים במוסדות להשכלה גבוהה. להלן תוצאות הסקר לשנים תשמ"ד ותשמ"ת.

האוניברסיטה העברית

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
פרופ' י' גוטמן	אנטישמיות אירופית מ-1918 ועד ימינו	סמינריון	שנתי (2 ש"ש)	יחדות זמננו, מ"א	15
ד"ר מ' אביטבול	יהודי צפון-אפריקה והמזרח התיכון במלחמת העולם השניה	שיעור וסמינריון	שנתי (2 ש"ש)	יחדות זמננו, מ"א	לא דווח
פרופ' י' גוטמן	צורות התנגדות יהודית במלחמת העולם השניה ובשואה	שיעור וסמינריון	שנתי (2 ש"ש)	יחדות זמננו, מ"א	45
פרופ' י' באואר	בעיות נבחרות בתולדות השואה (שיטות מחקר ותכני מחקר)	שיעור וסמינריון	שנתי (2 ש"ש)	יחדות זמננו, מ"א	14
פרופ' י' באואר	העולם התופשי והיהודים באירופה הנאצית בעת השואה	שיעור וסמינריון	שנתי (2 ש"ש)	יחדות זמננו, מ"א	30
פרופ' י' באואר ופרופ' ה קליין	חפרט וחכלל בשואה - היבטים פסיכולוגיים והיסטוריים	שיעור וסמינריון	שנתי (2 ש"ש)	יחדות זמננו, מ"א	20
ד"ר ס' אזרחי	עקירות, תלישות ושואה - כנושאים בספרות היהודית בת זמננו	שיעור וסמינריון	שנתי (2 ש"ש)	יחדות זמננו, מ"א	12
פרופ' י' גוטמן	מבוא לשואת יהודי אירופה	סמינריון	שנתי (2 ש"ש)	יחדות זמננו, מ"א	17
ד"ר או"ד קולקה	[בשבתון]	–	–	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	–

אוניברסיטת חיפה

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
ד"ר י' גלבר	הישוב היהודי באי"י ושואת יהודי אירופה (חלק א')	לא דווח	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	לא דווח
מר א' כוכבי	מעצמות המערב וגורל יהודי אירופה בתקופת השואה	לא דווח	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	לא דווח
ד"ר א' כהן	חיי היהודים ותנועות ההתנגדות בגטאות מזרח אירופה 1939-1944	לא דווח	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	לא דווח
פרופ' א"ב יהושע	ספרות בצל מלחמת העולם השניה	לא דווח	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	לא דווח
ד"ר י' גלבר	הישוב היהודי באי"י ושואת יהודי אירופה (חלק ב')	לא דווח	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	לא דווח
פרופ' ב' ואגו	מדיניות כלכלה וחברה בגרמניה 1919-1954	לא דווח	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	לא דווח
מר א' כוכבי	תגובותיהן של ארה"ב ובריטניה ופעולותיהן נגד החרפת הרדיפות כלפי היהודים, הידיעות הראשונות על השמדה, ההשמדה ונסיונות ההצלה	לא דווח	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	לא דווח

אוניברסיטת תל-אביב

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
גב' ד' פורת	תגובת יהודי אירופה למדיניות הרייך השלישי כלפיהם בתקופת השואה	שיעור	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	100
גב' ד' פורת	הדרכה ביבליוגרפית (4 קבוצות)	תרגיל	סמסטריאלי (1 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25×4
ד"ר ר' צוויג	העולם אחרי השואה	תרגיל	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25
גב' ד' פורת	הסוכנות היהודית, בריטניה והשואה	תרגיל	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25
ד"ר ר' צוויג	דיפלומטיה של רצח עם	תרגיל	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25
ד"ר ע' מלצר	יהודי פולין ערב השואה	תרגיל	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25
ד"ר ש' קרקובסקי	הפתרון הסופי במזרח אירופה	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	30
ד"ר ש' קרקובסקי	היודנראט והמחתרת בשנות השואה בפולין	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	30
פרופ' ד' קארפי	פרקים בתולדות היהודים בתקופת השואה	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	30
פרופ' ד' קארפי	התארגנות של יהודים בארצות הכבושות בתקופת השואה	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, מ"א	20
פרופ' א' טל ז"ל	המכונים המדעיים לחקר שאלת היהודים בתקופת הנאציזם	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, מ"א	30
פרופ' ש' פרידלנדר	הרייך השלישי והיהודים	שיעור	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה כללית, ב"א	לא דווח

אוניברסיטת בר-אילן

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
גב' ח' אשכולי	יהודי אירופה בתקופת השואה (קבוצה א')	הרצאה	שנתי (2 ש"ש)	תולדות ישראל	55
גב' ח' אשכולי	יהודי אירופה בתקופת השואה (קבוצה ב')	הרצאה	שנתי (2 ש"ש)	תולדות ישראל	45
ד"ר ד' מכמן	העמידה היהודית בתקופת השואה	הרצאה	שנתי (2 ש"ש)	תולדות ישראל	35
ד"ר ד' מכמן	הגירה יהודית תחת השלטון הנאצי	תרגיל	שנתי (2 ש"ש)	תולדות ישראל	20
ד"ר ד' מכמן	מאנטישמיות לשואה (קבוצה א')	הרצאה	שנתי (2 ש"ש)	תולדות ישראל, לימודי יסוד	55
ד"ר ד' מכמן	מאנטישמיות לשואה (קבוצה ב')	הרצאה	שנתי (2 ש"ש)	תולדות ישראל, לימודי יסוד	60
ד"ר מ' מנטל	הגות יהודית על השואה	הרצאה	שנתי (2 ש"ש)	פלוסופיה יהודית, לימודי יסוד	50
ד"ר צ' בכרך	הזיקה בין לאומיות ואנטישמיות בזמן החדש	סמינריון	שנתי (2 ש"ש)	משותף לתולדות ישראל והיסטוריה כללית, ב"א ומ"א	15
ד"ר ח' יעוז	ספרות השואה בעברית	הרצאה	סמסטריאלי (2 ש"ש)	חינוך וספרות עברית	35
ד"ר ח' יעוז	ספרות השואה ודרכי הוראתה	הרצאה + סדנה	שנתי (2 ש"ש)	השתלמות מורים	לא דווח

אוניברסיטת בן־גוריון

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
פרופ' י' אופנהיים	האנטישמיות המודרנית במרכז אירופה 1941-1948	שיעור	סמסטריאלי (4 ש"ש)	מכון ללימודי השואה, ב"א	20
פרופ' י' אופנהיים	מגמות בפתרון הבעיה היהודית ברייך השלישי	סמינר	סמסטריאלי (4 ש"ש)	מכון ללימודי השואה, ב"א	20

האוניברסיטה הפתוחה

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
ד"ר ד' מכמן, י' ויץ, ג' גרייף, י' באומל (מתברים)	בימי שואה ופקודה (קורס כולל על תולדות תקופת השואה)	שיעור ותרגיל; לימוד עצמי בחוברות (1800 עמ') + סרטים וימי עיון	2 סמסטרים החל בפב' 1984 (15 ש"ש)	ב"א	72

מצב לימודי השואה באוניברסיטאות ישראל תשמ"ה (1984-1985)

האוניברסיטה העברית

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
ד"ר ס' אשחיים	תרבות ויימאר	פרוסמינריון	שנתי (2 ש"ש)	הסטוריה כללית, ב"א	12
ד"ר מ' צימרמן	היטלר	פרוסמינריון	שנתי (2 ש"ש)	הסטוריה כללית, ב"א	29
ד"ר ס' אשחיים	נאציזם בהיסטוריוגרפיה	סמינריון	שנתי (2 ש"ש)	הסטוריה כללית, מ"א	10
פרופ' ז' שטרנהל	מבוא היסטורי לפוליטיקה של זמננו	שיעור	טרימסטריאלי (4 ש"ש)	מדעי המדינה, ב"א	120
פרופ' ש' אהרונסון	מבוא היסטורי לפוליטיקה של זמננו	שיעור	טרימסטריאלי (4 ש"ש)	מדעי המדינה, ב"א	180
פרופ' ש' אהרונסון	התמוטטותה של רפובליקת ויימאר	סמינריון	שנתי (2 ש"ש)	מדעי המדינה, ב"א	15
ד"ר א' מרגליות	קווי יסוד בהתפתחות האנטישמיות הנאצית והתגובה היהודית עליה	שיעור	שנתי (1 ש"ש)	יהדות זמננו, מ"א	20
פרופ' י' באואר ופרופ' י' גוטמן	שיטות מחקר ותכני מחקר בתולדות השואה	סימינריון	שנתי (2 ש"ש)	יהדות זמננו, מ"א	30
ד"ר א' מרגליות	הגירה ונסיונות הצלה מארצות השלטון הנאצי	שיעור	שנתי (2 ש"ש)	יהדות זמננו, מ"א	15
פרופ' י' גוטמן ופרופ' י' באואר	מתנות ריכוז נאציים והיהודים בהם	שיעור	שנתי (2 ש"ש)	יהדות זמננו, מ"א	12
ד"ר ד' עופר	הישוב והשואה	שיעור	שנתי (2 ש"ש)	יהדות זמננו, מ"א	10
פרופ' ח' קליין	הפרט והכלל בשואה - היבטים פסיכולוגיים	שיעור	שנתי (2 ש"ש)	יהדות זמננו, מ"א	10
ד"ר י' כהן	יהודי צרפת בתקופת השואה	סמינריון	שנתי (2 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	18
ד"ר ר' ויסטריך	בעיות נבחרות בתולדות יהודי מרכז אירופה בשנים 1918-1948	סמינריון	שנתי (2 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, מ"א	5
ד"ר או"ד קולקה	[בשבתון]	–	–	היסטוריה של עם ישראל	–

אוניברסיטת חיפה

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
פרופ' י' גלבר	השיתוף החשאי עם הבריטים בתקופת מלחה"ע ה-2	שיעור	סמסטריאלי (2 שש"ס)	חטיבה ללמודי השואה, ב"א	20
פרופ' י' גלבר	הישוב היהודי ושארית הפליטה באירופה לאחר השואה 1944-1948 (חלק א)	שיעור	סמסטריאלי (2 שש"ס)	חטיבה ללמודי השואה, ב"א	20
ד"ר א' כהן	אומות אירופה "והשאלה היהודית" בתקופת מלחה"ע ה-2 (חלק א')	סמינר	סמסטריאלי (2 שש"ס)	חטיבה ללמודי השואה, ב"א	20
ד"ר י' וגנר	תפיסת השלטון בגרמניה ע"י הנאצים	שיעור	סמסטריאלי (2 ש"ש)	חטיבה ללמודי השואה, ב"א	20
מר א' כוכבי	העולם המערבי והיהודים בתקופת השואה ואחריה	שיעור	סמסטריאלי (2 ש"ש)	חטיבה ללמודי השואה, ב"א	15
פרופ' י' גלבר	הישוב ושארית הפליטה באירופה לאחר השואה 1944-1948 (חלק ב)	שיעור	סמסטריאלי (2 ש"ש)	חטיבה ללמודי השואה, ב"א	20
ד"ר א' כהן	אומות אירופה "והשאלה היהודית" בתקופת מלחה"ע ה-2 (חלק ב')	סמינר	סמסטריאלי (2 ש"ש)	חטיבה ללמודי השואה, ב"א	20

אוניברסיטת תל־אביב

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
ד"ר ר' צוויג	דיפלומטיה של רצח עם בשנים 1933-1945	שיעור + תרגיל	סמסטריאלי (4 ש"ש + 2 שעות תרגיל)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	60
מר מ' הלוי	פרקים בתולדות השואה של יהודי אירופה בשנים 1939-1945	שיעור	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	30
גב' ר' אדלר	יהודי גרמניה ופולין בשנים 1933-1943	שיעור	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25
ד"ר ר' צוויג	העולם היהודי אחרי השואה	שיעור	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25
ד"ר ע' מלצר	יהדות פולין ערב השואה	שיעור	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25
ד"ר ש' קרקובסקי	עמי מזרח אירופה והשואה	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	30
ד"ר ש' קרקובסקי	יהדות פולין בעשור 1938-1948	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	30
פרופ' ד' קארפי	נסיונות הצלה בתקופת השואה	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, מ"א	30
פרופ' ש' פרידלנדר	הרייך השלישי והיהודים	שיעור	סמסטריאלי (2 ש"ש)	היסטוריה כללית, ב"א	150

אוניברסיטת בר־אילן

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
ד"ר מ' מנטל	הגות יהודית על השואה	שיעור	שנתי (2 ש"ש)	פילוסופיה יהודית - לימודי יסוד, ב"א	60
ד"ר ח' יעוז	פרקים בספרות השואה	שיעור	סמסטריאלי (2 ש"ש)	חינוך וספרות עברית, ב"א	60
פרופ' צ' בכרך	אירופה בשנים 1918-1945	שיעור	שנתי (2 ש"ש)	היסטוריה כללית, ב"א	60
פרופ' צ' בכרך	גרמניה מביסמרק עד היטלר	שיעור	שנתי (2 ש"ש)	היסטוריה כללית, ב"א	20
פרופ' צ' בכרך	המשטרים הטוטליטריים במאה ה-20	שיעור	שנתי (2 ש"ש)	היסטוריה כללית, ב"א	20
גב' ח' אשכולי	יהודי אירופה בתקופת השואה (2 קבוצות)	שיעור	שנתי (2 ש"ש)	תולדות ישראל, ב"א	110
ד"ר דן מכמן	(בשבתון)	–	–	תולדות ישראל	–

האוניברסיטה הפתוחה

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
ד"ר ד' מכמן, י' ויץ, ג' גרייף, י' באומל (מחברים)	בימי שואה ופקודה	שיעור ותרגול; לימוד עצמי בחוברות (1800 עמ') + סרטים וימי עיון	שנתי (15 ש"ש)	ב"א	90 (בשתי קבוצות: א' - מספטמבר 1984-יוני 1985; ב' - מפברואר 1985-ינואר 1986)

סמינר הקיבוצים

המרצה	הנושא	סוג השיעור	משך השיעור	המסגרת	מס' התלמידים
גב' נ' קרן	השואה	שיעור	שנתי (1.5 ש"ש) הקורס ניתן ב-4 קבוצות (כל קבוצה בת 20 איש)	לימודי השואה	80

מפעולות המכון

המכון לחקר השואה

א. המכון, הנחלתו ועובדיו

המכון לחקר השואה הוקם בשנת 1979 מתוך צרוף של קתדראות אחדות לחקר השואה שהוקמו באוניברסיטה עם הקמתו מונה פרופ' נתנאל קצבורג, פרופסור מן המנין במחלקה לתולדות ישראל ונציג אוניברסיטת בר־אילן בוועדה המייעצת של יד ושם, לעמוד בראש המכון. באפריל 1983 צורף ד"ר דן מכמן, מרצה בכיר לתקופת השואה במחלקה לתולדות ישראל, ומונה למרכז הפעולות המכון. שתי חוקרות הגב גידי באומל (בכירה) והגב רבקה קנולר, עובדות על פרויקטים לחקר היהדות הדתית בשואה במסגרת המכון. רבות מפעולות המכון משותפות עם "המכון לחקר יהדות הגולה", שהוקם בראשית שנות השבעים, והמתמקד בחקר תולדות יהודי אירופה במאה העשרים. במכון זה עובדים ד"ר יהודה בן־אבנר (יהדות גרמניה בין שתי מלחמות העולם), ד"ר יוסף קרניאל (יהדות אוסטריה בין שתי מלחמות העולם), הגב פנינה מיזלש (יהדות פולין בתקופת השואה) ומר דוד פרקש (מכתבי הרש"ר הירש). למכונים מזכירות וספריה משותפים (המזכירה: גב' ציפי ברמן; הספרן: מר מנחם אלדר). בשנת תשמ"ח הוקם במכון "מדור להעמקת תודעת השואה בתחום החינוך והמחקר החינוכי", ובראשו עומדת ד"ר חנה יעוז, מרצה בכירה במחלקות לחינוך ולספרות עברית. אל המכון מסונפת גם "קתדרא לחקר ההבטים הפסיכו-חברתיים של השואה", ובראשו עומד פרופ' שמאי דוידסון מן המחלקה לעבודה סוציאלית ובית-החולים "שלוותה". בשנת תשמ"ו יצטרף למכון גם הרב י' דושינסקי, לשעבר הרב הראשי של קייפטאון וחוקר יהדות הונגריה; הוא יעסוק בהבטי החיים הדתיים בהונגריה בשנים 1938-1950.
המכון לחקר השואה הינו אינטר-דיסציפלינארי, ולו הנהלה שמיוצגים בה נשיא האוניברסיטה, הרקטור, הדיקאנים של הפקולטאות למדעי היהדות, למדעי הרוח ולמדעי החברה, ראשי המחלקות לתולדות ישראל ולהיסטוריה כללית, וכן ראש המכון ומרכזו.

ב. פרוייקטים מחקריים המתבצעים במכון

להלן רשימת הפרויקטים המתבצעים כיום במכון לחקר השואה, ותיאורם בקצרה.

1 **סקר המידע על חיים דתיים בשואה המצוי בספרי זכרון לקהילות** (ראשית המחקר בתשמ"ב) – סקר זה, הנמשך כבר שנתיים וחצי, נערך בשיתוף עם המכון לחקר יהדות הגולה. עד היום נסקרו 250 ספרי זכרון, והמידע בהם נרשם וסווג לפי 13 נושאים. דוח ביניים מתפרסם בגליון זה.

2 **כרטסת רבנים ואישים דתיים מרכזיים שהיו פעילים בשואה** (תשמ"ד) – פרויקט זה נולד כתוצר לוואי של סקר ספרי הזיכרון. המידע אודות דמויות אלה נרשם בכרטסת נפרדת; כן נתבקשו עובדי המכון האחרים למסור מידע דומה מתוך הפרויקטים שלהם. כך מקווים אנו ליצור במשך הזמן חומר עזר לחוקר על מגוון רחב של אישים דתיים, נתוניהם הביוגראפיים ופעולותיהם בשואה.

3 **החיים הדתיים בשואה – מידע מאוסף דבורז'צקי** (תשמ"ח) – במסגרת זאת מרוכז החומר על חיים דתיים בשואה המצוי באוסף חריאיונות שעשו תלמידיו של פרופ' מ' דבורז'צקי ז"ל, והנמצא ברשות המפון. במקרה של עדויות בעלות ערך מיוחד נעשה מאמץ לאתר את המרואיינים (אם עודם בחיים), ולהוסיף מידע בנדון. עד כה נבדקו 100 עדויות.

4 **תפילות וקינות למען קרבנות השואה בתקופת השואה ולאחריה** (תשמ"ד) – רוכזו תפילות וקינות שחוברו תחת השלטון הנאצי, בעולם החפשי בעת השואה, ובתקופה שלאחר השואה. החומר נאסף מתוך פרסומים שונים ומשאלון שהופץ בין רבנים. הוא סודר בכרטסת מפורטת וזוכה עתה לניתוח היסטורי. בכוונת המכון לפרסם את החומר בספר.

5 **סקר המחשבה הדתית על השואה** (תשמ"ד) – הסקר בא לרכז מאמרים הנוגעים בהגות דתית על השואה. עד היום נבדקו כ-20 כתבי עת, חלקם בעברית ומרביתם באנגלית, ועד כ-25 ייסקרו. מעל ל-160 מאמרים צולמו וקוטלגו.

6 **מדריך לחומר ארכיוני על היחדות הדתית בתקופת השואה** (תשל"ז) – בפרויקט זה נסקרו ארכיוניהם של מוסדות דתיים מרכזיים בישראל, שבהם חומר על היחדות הדתית בשואה – הרבנות הראשית ואגודת ישראל, המזרחי והפועל המזרחי, הקיבוץ הדתי ועוד. הסקר החל במכון לחקר יהדות הגולה, בפיקוחו של פרופ' ולק. "קרן הזיכרון" מימן חלק ניכר מהפרויקט. הטיפול בחומר התעכב במשך שנים אחדות מסיבות של פרישת עובדים ומחלות. לאחרונה הושלם עיבוד החומר, והוא יתפרסם ב"ת בשנת תשמ"ו.

7 **תנועות נוער דתיות בתקופת השואה** (תשמ"ח) – פרויקט שמטרתו ליצור ריכוז של חומר שיאפשר מחקר על תנועות נוער דתיות בשואה בארצות אירופה השונות. בשלב הראשון התמקדות היא בבני-עקיבא, השומר חדתי ובח"ד. העבודה תיעשה בשלבים – לפי ארצות ולפי תנועות נוער.